

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi problemləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Hacıyev Rəfayıl İsmayıl oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ____ ” _____ **20__-ci il**

“Azərbaycan respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi problemləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 – Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta kredit münasibətləri

Qrup: 874

Magistrant:
Hacıyev Rəfayıl İsmayıl oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Allahverdiyeva Müslumat
Allahverdi qızı
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən, Hacıyev Rəfayıl İsmayıl oğlu and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi problemləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XARİCİ TİCARƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Xarici ticarət fəaliyyətinin davamlı olaraq dəyişən, dinamik sosial-iqtisadi, siyasi və digər mühit amillərini özündə birləşdirməsi daimi olaraq bu sahənin xarakterik xüsusiyyətlərində yeniliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu zaman isə milli iqtisadi maraqların qorunması, strateji imkanların daha effektiv reallaşdırılması üçün bu istiqamətdə mövcud problemlərin müəyyən olunması və tənzimlənməsi üzrə siyasətin təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi: xarici ticarətin nəzəri-metodoloji problemlərini müəyyən edərək, ölkəmizdə xarici ticarət fəaliyyətinin və xarici ticarət siyasətinin mövcud vəziyyət və perspektivlər üzrə inkişaf imkanlarını müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: riyazi-statistik təhlil, qrafik təsvir, analiz, sintez, müqayisəli yanaşma, nəzəri təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat aparılan zaman Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, xüsusilə gömrük və vergi siyasəti üzrə normativ-hüquqi aktlara, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Spesifik məlumatların əldə olunması üçün məxfilik səbəbi ilə ictimaiyyətə açıqlanmayan məlumatların olması nəzərə alınarsa bəzi aspektlərdən dolğun informasiyanın çatışmaması müşahidə olunmuşdur. Fəaliyyətində xarici ticarət dövriyyəsinə geniş yer verən müəssisələrin maliyyə nəticələrinin açıqlanmaması buna misaldır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Xarici ticarət dövriyyəsinə mənfi təsir edən amillər ön plana çıxarılmış və problemlərin aradan qaldırılması üçün iqtisadi həll yolları təklif edilmişdir. İdxal və ixrac üzrə tətbiq olunan tənzimləmə üsullarının səmərəliliyi və effektivliyi qiymətləndirilmiş, rəqabət zamanı üstünlük əldə edilməsi üçün lazım olan metodların tətbiq imkanları açıqlanmışdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: İdxal və ixrac üzrə iqtisadi dövriyyənin optimallaşdırılması üçün gömrük və vergi siyasətində və onlara müvafiq qanunvericiliyə verilən təkliflər üzrə dəyişikliklər edilməsi nəticələrin praktiki istifadəsinə gətirib çıxara bilər.

Açar sözlər: xarici ticarət, tənzimləmə, idxal, ixrac, ticarət əməliyyatları

PROBLEMS OF REGULATION OF FOREIGN TRADE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The actuality of the subject: The combination of constantly changing, dynamic socio-economic, political and other environmental factors of foreign trade activity constantly leads to innovations in the characteristics of this field. Here, in order to protect national economic interests and more effectively realize strategic opportunities, it is important to improve the policy to identify and address existing problems in this area.

Purpose and tasks of the research: By identifying the theoretical and methodological problems of foreign trade, it is to determine the opportunities for the development of foreign trade activity and foreign trade policy in our country on the current situation and prospects.

Used research methods: mathematical-statistical analysis, graphical description, analysis, synthesis, comparative approach, theoretical analysis and generalization methods have been used.

The information base of the research: During the research, the normative-legal regulations related to the subject of the Republic of Azerbaijan, especially customs and tax policy, and the official data of the State Statistics Committee were mentioned.

Restrictions of research: There is a lack of complete information in some respects, given the availability of information that is not disclosed to the public due to confidentiality in order to obtain specific information. An example of this is the non-disclosure of the financial results of enterprises that operate extensively in foreign trade.

The novelty and practical results of investigation: Factors negatively affecting foreign trade turnover were highlighted and economic solutions to the problems were proposed. The effectiveness and efficiency of the import and export regulation methods were evaluated, and the possibilities of applying the methods necessary to gain a competitive advantage were announced.

Scientific-practical significance of results: Changes proposed to the customs and tax policy and the relevant legislation to optimize the economic turnover on imports and exports can lead to the practical use of the results.

Keywords: *foreign trade, regulation, import, export, trade operations*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ABƏŞ	Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti
ARDNŞ	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
BSTT	Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT	
PROBLEMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Xarici ticarətin formalaşması və inkişafına konseptual yanaşmalar.....	12
1.2. Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmləri.....	20
1.3. Xarici ticarətin tənzimlənməsinin metodoloji aspektləri.....	30
II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT	
FƏALİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN	
TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	37
2.1. Azərbaycanın xarici ticarəti və onun strukturunun təhlili.....	37
2.2. Azərbaycanın tədiyyə balansının qiymətləndirilməsi.....	48
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN XARİCİ TİCARƏT	
FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	
İSTİQAMƏTLƏRİ.....	53
3.1. Azərbaycanda xarici ticarətin normativ-hüquqi və iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.....	53
3.2. Daxili bazarın qorunması tədbirləri.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75
Cədvəllərin siyahısı.....	78
Şəkillərin siyahısı.....	78
Qrafiklərin siyahısı.....	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Qədimdən coğrafi yerləşməsinin də təsiri ilə ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində aktiv iştirakı mövcud olsa da uzun müddət həm SSRİ-nin tərkibində olması, həm də qapalı iqtisadi sistem daxilində olması ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində müstəqil iştirakına mənfi təsir göstərmişdir. Müstəqillikdən sonrakı mərhələdə iqtisadiyyatdakı böhranlı vəziyyətlə və yeni iqtisadi sistemin tam formalaşmaması ilə əlaqədar olaraq xarici ticarətdə bir çox problemlər özünü büruzə vermişdir. Ölkəmizdə xarici ticarətin əsasən xam neftin ixracından asılı olaraq inkişaf etməsi isə xarici ticarətdə struktur probleminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə, müasir dövrümüzdə – dünya iqtisadiyyatının gözlənilməz iqtisadi böhranların təsiri altında olduğu şəraitdə ayrı-ayrı dünya ölkələri arasında beynəlxalq səviyyədə həm ticarət sahəsində, həm də xarici-iqtisadi sferada yeni əlaqələrin qurulması və həmçinin bu sahədə olan mövcud əlaqələrin möhkəmləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də əksər dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının inkişafında xarici ticarət əlaqələrinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır.

Ümumilikdə götürdükdə həm ölkəmizin milli iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn məsələlərlə əlaqədar, həm dünya bazarında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar, həm də ölkəmizdə xarici ticarət sahəsində hüquqi-iqtisadi mexanizmlərin yetərliliyi baxımından Azərbaycanda xarici ticarətin tənzimlənməsi, gələcək inkişafının təmin olunması üçün onun nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi vacibdir. Həmçinin xarici ticarətdə ölkəmizdə əsasən bir sahədən böyük asılılığın olmasından irəli gələn risklərin ölkə iqtisadiyyatına ciddi təsirinin olması da xarici ticarətdə ölkə iqtisadiyyatının perspektiv inkişaf strategiyası ilə xarici ticarətin tənzimlənməsi arasında əlaqələrin olduğunu göstərir. Müasir şəraitdə beynəlxalq bazarların xüsusiyyətlərindəki dəyişmələr və yerli iqtisadi şərtlər arasında əlaqələrin milli maraqlar çərçivəsində səmərəli təşkili dinamik və effektiv tənzimləmə mexanizmlərinin olmasını, onların davamlı təkmilləşdirilməsini tələb edir. Beləliklə, xarici ticarətin tənzimlənməsi məsələsi həm elmi-nəzəri baxımdan,

həm də dövlətin tənzimləmə siyasəti, milli maraqların qorunması baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi, tənzimləmədə istifadə olunan mexanizmlər, xarici ticarətin nəzəri-metodoloji aspektləri üzrə müxtəlif istiqamətlərdə Şəkərəliyev A., Əliyev A., Qəribov A., Kərimov C., Nuriyev C., Əliyev Ş.T., Hummels D., Schaur G., Evdokia Moïse, Florian Le Bris və bir sıra başqa tədqiqatçıların əsərlərində müxtəlif məsələlərə dair şərhlərə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, xarici ticarət nəzəriyyəsinin inkişafında merkantilizm məktəbinin nümayəndələri və klassik iqtisadçılardan A.Smit və D.Rikardonun, E.Hekşer, B.Ohlin və s. kimi görkəmli iqtisadçıların da xüsusi rolu olmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya tədqiqatının başlıca məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanda xarici ticarətin inkişafının nəzəri problemlərini müəyyən etmək;
- Xarici ticarətin inkişafına dair konseptual yanaşmaları təhlil və şərh etmək;
- Xarici ticarətin tənzimlənməsinin metodoloji aspektlərini müəyyən etmək;
- Xarici ticarət fəaliyyətində istifadə edilən tənzimləmə mexanizmlərinin effektivliyini təhlil etmək və s.

Yuxarıda qeyd olunan məqsədlərin reallaşdırılması üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişafına dair nəzəri yanaşmaların təhlil edilməsi;
- Xarici ticarət əlaqələrində olan dəyişikliklərin ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi;
- Müxtəlif ölkələr arasında mövcud olan ticarət-iqtisadi əlaqələrin nəzəri metodoloji əsaslarının təhlili;
- Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində müqayisəli təhlilin aparılması və bu təhlildən alınmış nəticələrin diaqnostikası;

- Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə edilən mexanizmlərin xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilməsi;
- Xarici ticarətin tənzimlənməsində əsas metodoloji məsələlərin nəzərdən keçirilməsi;
- Xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində təklif və tövsiyyələr hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət fəaliyyəti, xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənmə siyasəti və istifadə olunan mexanizmlər, predmetini isə xarici ticarət fəaliyyətinin və tənzimləmə siyasətinin xüsusiyyətləri və prinsipləri təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı elmi-nəzəri təhlil, analiz, müqayisəli təhlil, riyazi-statistik təhlil, qrafik təsvir, sintez, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Analiz metodundan istifadə etməklə toplanmış elmi-nəzəri materiallar, statistik məlumatlar əsasında Azərbaycanda xarici ticarətin mövcud vəziyyəti, qeyri-neft sektorunun inkişafının xarici ticarətə təsiri təhlil olunmuşdur. Nəzəri məlumatlar toplanarkən əsasən nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilərək elmi-nəzəri yanaşmalara münasibət bildirilmişdir. Müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunaraq həm alimlərin fikirləri, həm də statistik göstəricilər qarşılaşdırılaraq təhlil olunmuşdur.

Qrafik təsvir metodundan və riyazi statistik təhlil, müqayisəli təhlil metodundan istifadə edərək Azərbaycanın xarici ticarət göstəricilərinin inkişaf dinamikası, strukturu, tədiyyə balansındakı dəyişmələr təhlil olunmuşdur. Araşdırılmış ədəbiyyatlar, əldə edilmiş məlumatlar və göstəricilər əsasında Azərbaycanda xarici ticarətin mövcud vəziyyətinin, inkişaf imkanları və perspektivlərinin qiymətləndirilməsi aparılmış, ümumiləşdirmə əsasında yekun nəticələr çıxarılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası hökumətinin qəbul etdiyi müvafiq qanunlar, xarici ticarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı üzrə dövlət proqramları, qərar və sərəncamlar, digər normativ hüquqi aktlar, rəsmi statistik məlumatlar, bu sahədə

fəaliyyət göstərən rəsmi qurumların hesabatları, həmçinin elmi-tədqiqat əsərləri və s. informasiya bazası kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: tədqiqatın aparılması üçün nəzəri və metodoloji çatışmazlıqlar, zəruri informasiya bazasının yetərsizliyi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin kompleks və sistemli şəkildə təhlili aparılmışdır;

- Azərbaycanda xarici ticarətin inkişafının spesifik problemləri müəyyən edilmişdir;

- Xarici ticarətdə tətbiq olunan tənzimlənmə mexanizmlərinin ölkəmizdə effektivliyi qiymətləndirilmişdir;

- Xarici ticarətdə rəqabət üstünlüyünün qazanılması üçün müvafiq metodların tətbiqi imkanları müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi, nəqliyyat-tranzit mövqeyi, xarici ticarət fəaliyyətinin xarakterindəki müasir meyillər və bunların milli iqtisadiyyat, milli iqtisadi maraqlar üzərindəki təsirləri mövcud idarəetmə və tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyada göstərilmiş nəticələrin potensial tətbiq sahələrini əsasən xarici ticarət, vergi və gömrük siyasəti təşkil edir. Hazırda bu sahələrdə ölkəmizin üzləşdiyi ən aktual problemlər qeyd edilmiş və onların həll yolları göstərilmişdir. Həmçinin, əldə edilən nəticələr xarici ticarət strukturuna əsasən qeyri-neft sektorunda idxaldan asılılığın əsas istiqaməmətlərini, bu sahədə yerli istehsala dəstəyin effektiv metodlarını müəyyən etməyə imkan verə bilər.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT PROBLEMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Xarici ticarətin formalaşması və inkişafına konseptual yanaşmalar

Dünya və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər son 30-50 ildə nisbətən sürətli inkişaf yolu keçə bilmiş və bir sıra mühüm inkişaf istiqamətləri formalaşmışdır:

- mal və əmtəələrin beynəlxalq ticarəti;
- sahibkarlığın və kapitalın beynəlmilləl hərəkəti;
- işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası;
- beynəlxalq kooperasiyanın inkişafı;
- beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq və s.

Ticarət qədim dövrlərdən məhsulların, nemətlərin cəmiyyət üzvləri arasında bölüşdürülməsində, iqtisadi əlaqə və münasibətlərin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olan fəaliyyət sahəsi kimi diqqəti cəlb etmişdir. Ticarətə yanaşmalarda sərvət toplamaq, qazanc əldə etmək, varlanmaq kimi məqsədlərə xidmət edən bir sahə kimi vurğulamalar olsa da, müasir şəraitdə istər bütün növ resursların, istərsə də əmtəə və xidmətlərin dövriyyəsinin reallaşma mexanizmi kimi bu sfera olduqca yüksək əhəmiyyətə malikdir. Mövcud dünya iqtisadi sistemində ölkə sərhədlərinin məkan baxımından ölkədaxili və beynəlxalq səviyyədə ticarət sahəsində fərqli xüsusiyyətlərinin olması bu səviyyələrdə iqtisadi siyasətin xüsusiyyətlərində də fərqliliklərin olmasını şərtləndirmişdir.

Dünya ölkələrinin siyasi-iqtisadi quruluşlarından və bu dövlətlərin ümumi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir dövlət ayrılıqda öz milli iqtisadiyyatının optimal inkişafına nail ola bilməz. Məhz ona görə də bütün dünya ölkələri beynəlxalq və regional səviyyədə istehsal və mübadilə sahəsində qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq edirlər. Dünya dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq müxtəlif formalarda həyata keçirilir ki, burada da iqtisadi əməkdaşlıqların ən qədim və geniş yayılmış forması kimi xarici ticarət ön plana çıxır. Hesablamalara görə dünya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin 80%-ə qədər xarici ticarətin payına düşür. Qeyd edək ki, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və beynəlxalq əmək bölgüsünün

genişlənməsi nəticəsində mübadilə dövlətlərin milli hüdudlarından çıxaraq dünya bazarının, eləcə də xarici ticarətin yaranmasına və formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən XX əsrdə xarici ticarət hər bir dövlətin iqtisadi inkişafının aparıcı amillərindən birinə çevrilmişdir. Dünya təsərrüfatının hazırkı inkişaf səviyyəsi elə bir mərhələyə çatmışdır ki, hər bir ölkənin iqtisadi tələbatlarının ödənilməsi, onların gələcək iqtisadi inkişafı məhz xarici ticarət əlaqələrindən asılıdır (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H., 2008: s. 9).

Xarici ticarət ölkələr arasında idxal-ixrac əməliyyatlarının məcmusundan ibarətdir. Xarici ticarət məhz bu əməliyyatların reallaşdırılması nəticəsində baş verən prosesdir və bu da beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin yerinə yetirilməsinin, onun idarə olunması mexanizminin başlıca amili kimi çıxış edir. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər özünü daha çox maddi məhsulların mübadiləsi, elmi-tədqiqat işlərinin, elmi-texniki biliklərin nəticələrinin, resursların, xidmətlərin mübadiləsi, ölkələr arasında istehsal-texniki əməkdaşlığın nəticələrinin mübadiləsi formalarında göstərir. Bütün bu sadalananlar kontragentləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş müxtəlif ölkələrin qarşılıqlı ticarət əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici ticarətdə kontragent dedikdə əmtəələrin alqı-satqısı və müxtəlif xidmətlər üzrə müqavilə münasibətlərinin iştirakçı tərəfləri başa düşülür.

Xarici ticarətin tarixi çox qədim dövrlərə çıxsa da onun yetkin hesab oluna biləcək nəzəri bazası Merkantilizm iqtisadi məktəbinin yaranması ilə formalaşmışdır. Hazırda əksər iqtisadçılar merkantilistləri ilk iqtisadi nəzəriyyəçilər hesab edirlər. Merkantilizm 1450-1750-ci illərdə Avropada geniş yayılmış və intibah dövrü ilə başlayan elmi düşüncələrin nəticəsi kimi qəbul edilməkdədir. Merkantilizm sözünün hərfi mənası həm İtalyan, həm də Latın dilində tacir mənasını verir. Bu iqtisadi məktəbin adından da göründüyü kimi əsas müddəaları ticarət üzərində dayanmışdır. Xarici ticarətlə bağlı həmin dövr üçün və müəyyən qədər müasir dövrdə də aktuallığını qoruyan kifayət qədər əsaslı fikirlər bu nəzəriyyədə əsaslandırılmışdır. İlk iqtisadi nəzəri məktəbin nümayəndələrinin ticarət üzərindən iqtisadi nəzəriyyələrini təşkil etməsi bir tərəfdən dövrün şərtlərinə bağlı olsa da, digər tərəfdən ticarətin nə dərəcədə tədqiqata açıq və əhəmiyyət kəsb edən sahə

olmasından irəli gəlir. Nəzərə alsaq ki, yuxarıda qeyd olunan fikirlərə əsasən demək olar ki, bütün sahələrin son nəticələrinin reallaşdırıldığı, nəticələrin müəyyən olunduğu, maraqların üzə çıxdığı sahə kimi ticarət diqqət mərkəzində olmalıdır. Xarici ticarət isə milli maraqların üstünlüyü şəraitində aktiv və effektiv tənzimləmə siyasəti tələb edən sferadır.

Merkantilistlərin əsas ideyalarının mərkəzində ticarətin inkişaf etdirilməsi, xarici ticarətdə müsbət saldonun qorunması və artırılması ilə bağlı fikirlər dayanır.

Tomas Men xarici ticarətdə əsas prinsipin ölkədə istehlak olunan əmtəələrin dəyərindən daha yüksək dəyərdə əmtəələrin xaricilərə satılmalı olduğunu qeyd etmişdir.

Monkreyen pul ilə sərvəti fərqləndirir və belə hesab edir ki, qızılın bolluğu ölkəni varlı etmir, onun sərvətlənməsi, rifahının yaxşılaşdırılması üçün yalnız şərait yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatda merkantilizmin inkişafını iki mərhələyə – əvvəlki və sonrakı merkantilizmə ayırırlar. Burada əsas meyar kimi xarici ticarətdə aktiv ticarət balansına, yəni müsbət saldoya nail olmaq yollarını əsaslandırmaq tələb olunur. Əvvəlki merkantilistlər əmtəələrin idxalının hər vasitə ilə məhdudlaşdırılmasını tövsiyyə edirdilər. Sonrakılar isə xarici ticarətdə müsbət saldonun təmin olunması şərtilə əmtəələrin idxalını (zinət əşyalarından başqa) müsbət qarşılayırdılar.

Əvvəlki merkantilistlər pul sərvəti kimi qızılın və gümüşün ölkədən ixracının qadağan edilməsini təklif edir, “aktiv pul balansı” ideyasını dəstəkləyirdilər. Sonrakı merkantilistlər aktiv ticarət balansını qorumaq şərti ilə əlverişli ticarət və vasitəçilik əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün pulun ixracını mümkün hesab edirdilər (Meybullayev M.X, 2005: s.124).

Tarixi-xronoloji cəhətdən nəzər yetirdikdə xarici ticarət siyasətinin baza konsepsiyalarını merkantilizm, proteksionizm və azad ticarət siyasəti təşkil edir. Bu konsepsiyalardan merkantilist siyasətinin yaşamasına əsasən qeyd olunur ki, dövlət ölkənin milli mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə addımlar atmalıdır:

- müsbət ticarət balansı dəstəkləməlidir;

- tariflər, kvotalar və ticarət siyasətində istifadə olunan başqa vasitələrlə müsbət ticarət saldosunun əldə olunması üçün xarici ticarət tənzimləməlidir;
- xammal ixracı qadağan olunmalı və ya ciddi məhdudlaşdırılmalıdır;
- ölkə ərazisində hasil olunmayan və qızıl ehtiyatının əldə olunmasına imkan yaradan xammal növlərinin rüsumsuz idxal edilməsinə icazə veiməlidir və s.

Merkantilistlərin ideyalarının, tədqiqatlarının əsasını xarici ticarət təşkil etsə də, onların ideyaları beynəlxalq ticarətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan liberallaşma meyillərinə zidd olmuşdur. Tədqiqatının əsasını kənd təsərrüfatı, xüsusilə əkinçilik təşkil edən, ticarəti qeyri-məhsuldar sahə hesab edən fiziokratların bəzi nümayəndələrinin baxışlarından irəli gələn müddəaların hətta, bu baxımdan beynəlxalq ticarətin inkişafına müsbət təsirinin daha yüksək olmasını da söyləmək olar. Fiziokratların dövrü liberalizmin və əlbəttə ki, xarici ticarətin daha da genişləndiyi dövrdür. İlk dəfə Fransız Gourney Vincent tərəfindən ifadə edilən və sonralar ingilis iqtisadçıları tərəfindən istifadə edilərək geniş yayılan “laissez faire, laissez passer – icazə verin etsinlər, icazə verin keçsinlər” anlayışı mexanizm kimi formalaşdırılmış və bundan sonra ölkələr arasında xarici ticarət daha da asanlaşmış və genişlənmişdir.

Sərbəst bazar münasibətlərinin inkişafını dəstəkləyən klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələrinin ticarətlə bağlı yanaşmalarının dəstəklənməsi beynəlxalq səviyyədə də ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Klassiklərin görkəmli nümayəndələrindən olan Adam Smitin fikrinə görə ticarət vasitəsilə dünyanın iqtisadi potensialının genişləndirilməsi imkanı vardır. Bu zaman o belə bir fikri irəli sürmüşdür ki, xarici ticarət fəaliyyətindən müəyyən bir ölkənin iqtisadi fayda əldə etməsi heç də, hökmən hansısa başqa ölkənin zərəri hesabına baş vermir. Başqa sözlə desək, xarici ticarət prosesi ticarət fəaliyyətini həyata keçirən bütün ölkələr üçün eyni zamanda səmərəli ola bilər. O, merkantilistlərin əksinə olaraq, ticarətin sərbəst olması ideyasını müdafiə etmişdir və hesab etmişdir ki, beynəlxalq ticarətdə iştirak hesabına müxtəlif ölkələr varlandığıca dünya iqtisadiyyatı da paralel olaraq inkişaf edir (Qəribov A.H., Əzizov A.Ə., Əhmədova S.Ə., 2017: s. 49).

O, həmçinin belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, ağıllı ailə başçısı heç vaxt kənarda mövcud olan ucuz əmtəənin istehsalını öz evində təşkil etməyə çalışmaz, əksinə, onun satın alınması haqqında düşünür. Bu prinsiplə o, ayrı-ayrı xalqları və ölkələri də nəzərdə tutaraq beynəlxalq əmək bölgüsünə xüsusi önəm verirdi. Onun fikrinə görə, ölkələrin qapalı iqtisadiyyatdan açıq iqtisadiyyata keçməsi, daha səmərəli olan beynəlxalq ticarətdə iştiraka imkan yaradır. Burada əsas yanaşma ondan ibarətdir ki, əgər hər hansı bir ölkə bir məhsulu digərinə nəzərən mütləq olaraq daha ucuz istehsal etməyi bacarırsa, həmin ölkə bu məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşmalıdır. Bunun əvəzində isə mütləq üstünlüyə malik olmadığı məhsulların istehsalı və ixracını başqa ölkələr həyata keçirməlidirlər. A.Smitin fikrincə üstünlük dedikdə hər hansı bir məhsulun bir ölkədə başqa ölkələrə nəzərən daha məhsuldar formada istehsal edilməsi başa düşülür. Bu formada beynəlxalq ixtisaslaşmanın olması istehsal amillərinin ölkələr arasında daha əlverişli istifadə edilməsinə və dünya üzrə ümumi istehsal səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunur. Təbii ki, bu zaman qarşılıqlı ticarət əlaqələrində olan bütün ölkələr bundan faydalanırlar. Onun fikrinə görə bütün zənginliklərin əsas mənbəyi olan beynəlxalq əmək bölgüsünün yaratdığı səmərəni, təkcə sərbəst ticarət hesabına əldə etmək mümkündür. A.Smit nəzəri yanaşmalarına əsasən sərbəst ticarətdən ticarət fəaliyyətində iştirak edən bütün ölkələr iqtisadi səmərə əldə edəcəkdir. Eyni zamanda, onun fikrinə görə, dövlətlərin xarici ticarətə müdaxiləsi mümkün qədər aşağı səviyyədə tutulmalıdır. Lakin, həyat göstərdi ki, A.Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi məntiqli olmaqla yanaşı, kamil deyildir. Belə ki, hər hansı ölkənin heç bir sahədə mütləq üstünlüyünün olmaması halında başqa ölkələrin bu səbəbdən həmin ölkə ilə ticarət etməkdən imtina etməsi halına dair fikirlər bu nəzəriyyədə öz əksini tapmamışdır.

D.Rikardoya görə sərbəst xarici ticarət ölkələrin inkişafı üçün və tarazlıq halının yaranması üçün lazımlıdır. Rikardo, beynəlxalq ticarətdə puldan daha çox məhsul mübadiləsinin vacib olduğunu vurğulayaraq, dinamik xarici ticarət nəzəriyyəsi yaratmağa çalışmışdır. Bundan başqa A.Smit kimi fikir irəli sürərək müqayisəli üstünlüklər ilə ölkələrin istehsalda öz maraqlarına uyğun hərəkət edərək mənfəətin yüksək olduğu sahəyə yönələcəklərini və beləliklə də iqtisadiyyatın

tarazlığının yaranacağını qeyd edirdi. D.Rikardo müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsində, xarici ticarətdəki əmtəə və pul dövriyyəsini izah etməyə çalışmış və iqtisad elmində xarici ticarətə ən böyük nəzəri fayda vermiş alim kimi tarixə düşmüşdür. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrün iqtisadçılarının yanaşmalarında iqtisadiyyatda tam tarazlıq halının mövcud olması və bu halın hər zaman davam etməsi şərti əsas götürülmüşdür.

A.Smit də eyni şəkildə iqtisadiyyatda tarazlıq halı üçün xarici ticarətin vacib olduğunu qeyd etmişdir. A.Smit beynəlxalq əmək bölgüsü ilə hər bir ölkənin özü üçün ən rahat və daha aşağı maya dəyəri ilə istehsal edə biləcəyi məhsulları seçəcəyini və beləliklə də varlanacağını bildirmişdir (<https://disticaretnet.com/blog/ekonomik-doktrinlerle-orta-cag-sonrasi-dis-ticaretin-gelisimi>, 2017). Lakin bu fikirlər nəzəri olaraq ideal kimi görünə də, reallıqda milli maraqların üstünlüyü və digər qeyri-iqtisadi ziddiyyətlər ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakında çox fərqli nəticələrin olmasına gətirib çıxarmışdır.

XX əsrin 30-cu illərində isveç iqtisadçıları E.Hekşer və B.Ohlin klassik iqtisadçıların cavablandırma bilmədiyi bir sıra məsələlərə diqqəti cəkməyə başlamışdılar. Məsələn, klassiklərin yanaşmasında ölkələr arasındakı müqayisəli üstünlükdə istehsal amillərindən əmək amili əsas götürülmüş və təhlillər bunun üzərindən aparılmışdır. Onların yanaşmasında üstünlüyün səbəbi istehsal funksiyaları ilə əsaslandırılırdı. Ölkələr arasında istehsal funksiyalarının fərqliliyi ixtisaslaşmaya və beynəlxalq ticarətin baş verməsinə səbəb olurdu. Lakin istehsal funksiyalarının eyni olması məqamında bu prosesin necə baş verəcəyi sualına izah gətirilməmişdir. Həmçinin klassiklər ayrı-ayrı ölkələrdəki istehsal xərclərinin fərqliliyinin səbəblərini izah etməmişdirlər.

E.Hekşer və B.Ohlin bu məsələləri izah etmiş, beynəlxalq ticarət axınlarının istiqamətlərinin və strukturunun hansı amillərlə müəyyən olunması barədə yeni anlayışların təməlini qoymuşdur. Onların nəzəriyyəsinə əsasən, ölkələr arasında istehsal xərclərindəki nisbi fərqi əsasını istehsal amillərinin dünyada qeyri-bərabər formada bölgüsü təşkil edir. Həmin nəzəriyyənin mahiyyəti Ohlinin öz sözlərinə görə aşağıdakıdan ibarətdir: "Hər hansı bir ölkə malik olduğu bütün istehsal

amillərindən intensiv surətdə istifadə olunan əmtəələrin istehsalını təşkil etməklə üstünlük qazanır. Digər tərəfdən, nisbətən az və ya heç olmayan istehsal amillərindən daha çox istifadə edilən əmtəələrin istehsalında isə üstünlüyə malik deyildir".

Yəni hər bir ölkə özündə ehtiyatı daxili tələbatdan çox olan istehsal amillərindən intensiv şəkildə istifadə etməklə istehsalını həyata keçirdiyi daxili tələbatdan artıq olan əmtəələri ixrac edir, daha sonra əldə etdiyi həmin gəlirlərlə daxili tələbatı qarşılaya bilmədiyi, onlar üçün kəsirli hesab olunan istehsal amillərinin intensiv istifadəsilə hazırlanan əmtəələri isə idxal edirlər. Bu alimlərin fikrincə, məsələn, ölkənin malik olduğu işçi qüvvəsi o zaman izafi hesab edilir ki, onun miqdarı ilə digər istehsal amilləri arasında nisbət bütün başqa ölkələrdən yüksəkdir. Məhsul o zaman əməktutumlu hesab edilir ki, onun dəyərində işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin payı digər məhsulların dəyərində olduğundan çoxdur.

Hekşer və Ohlin nəzəriyyəsinə əsasən hər bir ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olduğu əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşaraq, onu ixrac edir. İxrac bu əmtəənin istehsalı üçün istifadə olunan amillərə tələbatı artırır. Digər tərəfdən isə ölkədə nisbətən az olan amillərlə istehsal edilən əmtəələrin idxal edilməsi bu amillərə olan tələbin azalmasına səbəb olur. Ölkədə bol olan istehsal amilləri ilə hazırlanan məhsulların ixracı həmin istehsal amillərinə tələbi artırdığı üçün onların qiymətində də artıma səbəb olacaqdır. Digər tərəfdən idxal ilə ölkədə qıt və bahalı olan amilə tələb azalacağı üçün qiymətlərdə azalma özünü göstərəcəkdir. Həmin nəzəriyyəyə görə xarici ticarət ölkələrin malik olduqları izafi amillərin qiymətini aşağı salaraq, ölkələr arasında istehsal amillərinin qiymətlərinin tənzimlənməsinə gətirib çıxarır. Məlum şərtlər daxilində istehsal amilləri qiymətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş bu proses, əslində qiymətlərdə tam bərabərlik təmin edilənə qədər davam etməlidir. Lakin, real iqtisadi həyatda özünü qoruyub saxlaya bilməsi ölkələr arasında istehsal amilləri qiymətlərinin tam olmasını təmin edə bilmir. Bundan başqa ölkələr arasında istehsal funksiyalarının fərqli olması, istehsal amillərinin eyni tipli olmaması, xarici ticarətin tarif və kvotalar ilə məhdudlaşdırılması və inhisarların mövcudluğu kimi amillər qiymətlərin tam tənzimlənməsinə mane olur.

Ümumi olaraq Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsi xarici ticarətin aşağıdakı sxemini verirdi: Xarici ticarət iqtisadi strukturu maksimum fərqlənən (istehsal amillərinin qeyri-bərabər bölgüsü nəticəsində) ölkələr arasında ən çox və xüsusən səmərəli olmalıdır. Eyni tipli istehsalları bir ölkədə cəmləşdirmək lazımdır. Xarici ticarət o zaman səmərəli olur ki, o ayrı-ayrı dövlətləri eyni tipli məhsulların istehsalından imtina etməyə sövq edir, yəni istehsalın sahələrarası ixtisaslaşmasını artırır.

Xarici ticarətlə bağlı əsas nəzəriyyələrdən biri də Vasili Leontyevin adı ilə bağlıdır. O, ABŞ-ın idxal və ixrac məhsullarına sərf olunan əmək və kapital xərclərinin təhlilini aparmışdır. Onun nəzəriyyəsi Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsinə zidd olmasa da, sübut etmişdir ki, ABŞ-da kapital istehsal amili kimi digər amillərdən o qədər də çox deyildir. İxrac olunan əmtəələrdə əkilən torpaq və əmək amilləri daha çoxdur. Eləcə də o, belə nəticəyə gəlir ki, ixracda elmi tədqiqat sahələrinin əlaqələndirilməsi üzrə yüksək dərəcədə təmərküzləşmiş sahələrdə istehsal olunan məhsulların xüsusi çəkisi daha çoxdur. Buradan da «elmtutumlu sahələr» anlayışı yaranmışdır. Ona görə də, elmtutumlu əmtəə dedikdə elə əməktutumu başa düşülür. O, əsaslandırır ki, ABŞ daha çox kapitaltutumlu deyil, əməktutumlu məhsul ixrac edir. O, göstərir ki, müəyyən miqdar kapital ilə ABŞ-ın bir adam ili başqa ölkələrin üç adam ilinə bərabərdir. ABŞ-ın yüksək əmək məhsuldarlığı yüksək ixtisaslı ABŞ fəhlələri ilə bağlıdır (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H., 2008: s. 22) .

O, belə bir fərziyyə irəli sürürdü ki, ABŞ-dan ixrac olunan 1 əmək resursu (əmək qabiliyyətli insan) idxal olunduğu ölkənin milli əmək resursuna ekvivalent miqdarda kapital yaradır. Bu isə o deməkdir ki, ABŞ həqiqətən də kapital ixrac edən ölkədir və burada heç bir paradoks yoxdur. Həmçinin o, hesab edirdi ki, amerikalı işçinin əmək qabiliyyətinin yüksəkliyinin səbəbi onun ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksək olmasıdır. Leontyevin statistik müşahidələrindən ABŞ-ın idxal məhsulları ilə müqayisədə daha yüksək miqdarda ixtisaslaşmış iş qüvvəsi tələb edən istehsal məhsullarını ixrac etdiyini müəyyənləşdirmişdir.

Bu dövrlərdə C.Keyns beynəlxalq ticarət və beynəlxalq kapital hərəkətinin alternativ olması haqqında mühüm bir müddəanı ortaya atdı. O, göstərdi ki, istehsal amillərinin hərəkəti müəyyən şərtlər daxilində beynəlxalq ticarəti əvəz edə bilər.

Sənayecə yüksək inkişaf etmiş 8 ölkənin iqtisadiyyatında 100-dən çox istehsal və xidmət sahəsində statistik təhlillər aparan Maykl Porter ölkənin rəqabət üstünlüklərinə dair XX əsrin ikinci yarısı üçün mükəmməl hesab oluna biləcək nəzəriyyə yaratmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas müddəası ondan ibarətdir ki, istənilən ölkənin müəssisələrinin fəaliyyətdə olduğu rəqabət makromühitini təşkil edən 4 əsas iqtisadi amildən ibarət “milli romb” mövcud olmalıdır. Bu romba aşağıdakı amillər daxildir:

- İnsan amilinin keyfiyyəti;
- Tələbin vəziyyəti;
- Əlaqəli və təchizedici sahələr;
- Dayanıqlı strategiya, quruluş və rəqabət.

O, ölkələrin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin hansı amilə əsaslanması baxımından ölkələrin iqtisadi inkişafının aşağıdakı mərhələlərini qeyd etmişdir:

- istehsal amilləri əsasında rəqabət;
- investisiya əsasında rəqabət;
- innovasiyalar əsasında rəqabət;
- sərvət əsasında rəqabət üstünlüyü (Məmmədov R.M, 2013: s. 135-137).

Texnoloji inkişafı elmi tədqiqat xərcləri arasında sıx əlaqə vardır. Bir qayda olaraq, elmi araşdırmalara əhəmiyyət verən və çox pul xərcləyən ölkələrdə texnoloji uğurlar özünü göstərir. M.Porterin texnoloji üstünlük modelinə görə hər hansı bir ölkədə kəşf edilmiş texnoloji yeniliklərlə ticarət edən hər iki ölkə iqtisadi cəhətdən fayda əldə edir. Onun görüşünə görə hətta yeni texnika digər ölkələrdə də yayıldıqca az inkişaf etmiş ölkə daha çox fayda əldə edir, yenilikçi vəziyyətində olan ölkə isə getdikcə bu yenilik üzrə öz üstünlüyünü itirir. Lakin, elmi və texnoloji tərəqqinin lideri olan ölkələr daim yeniliklər etməklə hər zaman digər ölkələri qabaqlaya bilər.

1.2. Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmləri

Hazırda xarici ticarətin inkişafı ilə yanaşı xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə edilən mexanizmlər də kifayət qədər artmışdır. Demək olar ki, heç bir ölkənin tam qapalı iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərərək inkişaf etmək imkanına malik olmaması xarici ticarətə açıqlığı təmin edən əsas şərtidir. Lakin ölkələrin tətbiq edəcəkləri tənzimləmə mexanizmləri mövcud vəziyyətdən maksimum səmərəli istifadə etmək üçün olduqca həlledicidir. Tənzimləmə metodları istər inzibati, istərsə də sosial-iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə tətbiq olunur. Tətbiq olunan mexanizm və metodlar ölkənin mövcud vəziyyətindən və iqtisadi inkişaf, xarici ticarət strategiyasından, xarici bazarlardakı meyillərdən, milli maraqlardan asılı olaraq seçilir. Demək olar ki, heç bir ölkədə bu tənzimləmə mexanizmlərindən yalnız biri seçilmir. Tənzimləmənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə bir çox mexanizmlər eyni anda istifadə edilir. Xarici ticarətin tənzimlənməsində istifadə olunan əsas iqtisadi mexanizmlərə pul-kredit, büdcə-vergi mexanizmləri və gömrük rüsumlarının tətbiqi aiddir. İqtisadi və digər tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi xüsusiyyətləri özünü dövlətin seçdiyi strategiyadan asılı olaraq fərqli dərəcələrdə göstərə bilər. Xüsusilə xarici ticarətlə bağlı müasir dövrdə liberallaşma və qloballaşma meyilləri diqqəti cəlb etsə də, hər bir ölkə ilk növbədə özünün yerli istehsal imkanlarını artırmaqla xarici bazarlardan asılılığının azaldılması, daha sonra ixracatını artıraraq daha yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olmağa çalışır. Bu baxımdan idxalın əvəzlənməsi və xarici bazarlara yönəlmiş sənayeləşmə strategiyaları daha çox diqqəti cəlb edir.

İdxalın əvəzlənməsi məcmu təklifdə idxalın xüsusi çəkisində meydana gələn dəyişmədir. Buna əsasən əgər məcmu təklifdə idxalın xüsusi çəkisi azalırsa, deməli, idxal əvəzlənməsi baş verir. Reallıqda idxalın əvəzlənməsini müəyyən bir məhsul, sahə və bütün iqtisadiyyat üzrə hesablamaq mümkündür. Ayrıca bir sahədə idxal əvəzlənməsinə nail olunsa da, yerli istehsaldakı artım digər sahələrdə də artıma səbəb ola bilər. Bu dolayı təsirləri də nəzərə almaqla xalis idxal əvəzlənməsini müəyyən etmək olar.

İdxalın əvəzlənməsi strategiyasının seçilməsində ən tutarlı yanaşma “baby industry” tezisidir. Təmali Fridrix List tərəfindən qoyulan bu yanaşmaya görə sənayeləşmənin əvvəlində sənaye istehsalında məhsul vahidinə düşən orta xərclərin yüksək olması qaçılmaz olduğundan yeni yaradılan sənaye sahələrinin və müəssisələrinin müəyyən müddət ərzində xarici rəqabətdən qorunması vacibdir. Lakin zamanla, optimal istehsal miqyasının təmin olunduğu müəssisələrin yaradılması ilə məhsul vahidinə düşən orta xərclərin aşağı düşməsi və istehsalın genişlənərək ixraca yönəldiləcəyi gözlənilir.

Məlum olduğu kimi sənaye sektoru başlıca olaraq iki tip kapital qoyuluşlarının nəticəsində formalaşib inkişaf etməkdədir. Bunlar sosial kapital qoyuluşları və birbaşa istehsala yönəldilən kapital qoyuluşlarıdır. Həmçinin sənayenin daxilində emal sənayesi, mədənçıxarma, hasilat və energetika sənayesi kimi strukturlar da ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Sənayeləşmədə ilkin olaraq idxal edilən istehlak məhsullarının ölkə daxilində istehsalına, ikinci mərhələdə isə aralıq məhsulların və investisiya məhsullarının istehsalına keçid edərək idxalın əvəzlənməsi strategiyası reallaşdırılır.

İdxalın əvəzlənməsinin birinci mərhələsində geyim, ayaqqabı, ev əşyaları kimi qısamüddətli istehlak məhsulları ilə onların parça, dəri və ağac kimi xammallarının idxalını yerli istehsalla əvəzləməklə yüksək mühafizəkarlıq siyasətinə ehtiyac duyulur. Nəzərdən keçirilən məhsullar inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsnayeləşmə mərhələsinə daxil olduqları məqamda, malik olduqları xüsusiyyətlərə uyğundur. Belə ki, bu sahələr ixtisaslı təhsil tələbi olmayan iş qüvvəsi ilə həyata keçirilə bilən, məhsul vahidinə orta xərclərin nibətən aşağı olduğu, aşağı keyfiyyətli məhsul istehsalında orta xərclərin əsasən artmadığı, istehsalın yüksək texnologiyalar tələb etmədiyi sahələrdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin bu məhsullar üzrə malik olduqları müqayisəli üstünlüklər, əksər hallarda, idxalın əvəzlənməsinin birinci mərhələsinin daha asan olmasının səbəblərini izah etməyə imkan verir. Eyni zamanda bu məhsulların yerli istehsalının, işçi qüvvəsinin təhsili, sahibkarlıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və texnologiyanın tətbiqinin genişləndirilməsi formasında xarici iqtisadiyyatların

təmin etdiyi miqyasda yeni formalaşan yüngül sənayenin mühafizə olunması və onun inkişaf etdirilməsindən bəhs etmək olar. İdxalın əvəzlənməsinin ilkin, asan mərhələsi valyuta qənaətinə imkan verdiyi üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xroniki problem olan xarici tədiyyə balansındakı kəsirlərin aradan qaldırılmasına şərait yaradacağı və valyuta itkisinin azalacağı düşünülməkdədir.

İdxalın əvəzlənməsinin ikinci mərhələsində aralıq məhsulların, istehsal vasitələrinin və istehlak nemətlərinin idxalının yerli istehsal məhsulları ilə əvəzlənməsi nəzərdə tutulur. Bu məhsullar birinci mərhələdə əvəz edilən məhsullardan fərqli xüsusiyyətlərə malik olurlar. Neft-kimya məhsulları, polad kimi aralıq məhsullar əsasən kapitaltutumlu məhsullardır. Burada istehsal miqyası orta istehsal xərclərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rola malikdir. İri fabrik və zavodların tam istehsal gücü ilə işlədikləri zaman yaradılan məhsul miqdarı daxili tələbatdan yüksək olduğu hallarda istehsal miqyasının kiçilməsi nəticəsində orta xərclər sürətlə artmağa başlayır. Həmçinin məhsulların maya dəyəri ilə satış qiyməti arasında fərq də nisbətən aşağıdır. Təşkilati və texniki məhsuldarlığın aşağı olması orta xərclərin artmasına səbəb olur.

Digər tərəfdən bu sahələrdə istehsal amillərinin idxal səviyyəsinin yüksək olması da valyutaya qənaət imkanlarını azaldır. Nəticədə bu sənaye sahələrində istehsalın yerli istehsal amili xərclərini qorumaq üçün yüksək mühafizəkarlıq siyasəti davamlı olaraq yerinə yetirilməlidir (<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/55104>, 1999).

Yüksək mühafizəkarlıq bir tərəfdən daxili rəqabəti azaldarkən, digər tərəfdən də xüsusi sektorda məmulatların və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının əleyhinə və ümumilikdə də kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin əleyhinə ayrı-seçkilik mahiyyətinə malikdir. Lakin, yaddan çıxarılmamalıdır ki, idxal əvəzlənməsi prosesinin ikinci mərhələsində olan ölkələrdə də emal sənayesində mühafizəkarlıq dərəcələri arasındakı fərqliliklər dəyişdikcə, bəhs olunan oxşar ayrı-seçkiliklər mövcud olacaqdır. Bundan başqa, ikinci tip idxal əvəzlənməsi mərhələsindən keçməkdə olan ölkələr, nominal faiz dərəcələrini inflyasiya dərəcələrindən aşağı saxlamağa meyillidirlər. Neqativ faiz dərəcələri isə, nəticədə, kapitaltutumlu

üsulların mənimsənilməsinə və dolayı yolla kapitaltutumlu sənayenin qurulmasına səbəb olmaqdadır. Nəticədə daxili qənaət meyili azalmaqla kapitalın ixracının sürətlənməsinə və bunun nəticəsində də kapital axınının azaldılması, xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün kredit güzəştlərinin tətbiq edilməsinin qaçılmaz olmasına səbəb olur. Beləliklə, kredit güzəştləri, əksər hallarda digər tədbirlərdən fərqli olaraq kredit götürənlərin lehinə kredit güzəştlərinin tətbiq olunmasına səbəb olacaqdır.

Xarici bazarlara yönələn sənayeləşmə strategiyasının tətbiqi ölkənin sənaye məhsullarının ixracının artırılmasında uğur qazanılması üçün zəruridir. Bunun üçün dövlətin ilk mərhələdə həyata keçirdiyi strateji addımlar aşağıdakılardır:

- Valyuta kursu və devalvasiya siyasəti;
- İxracın stimullaşdırılması siyasəti.

Bunlara əlavə olaraq ikinci mərhələdə yerinə yetirilməli olan digər tədbirlər isə bunlardır:

- Pul-kredit sistemində reformasiya və inflyasiya üzərində faiz siyasəti;
- Müəssisələrdə məhsuldarlığı artırmağa imkan verən tədbirlər və dövlətin istehsal olunan məhsullara real qiymətlərin tətbiqi;
- Xarici ticarət rejiminin mərhələli olaraq liberallaşdırılması, miqdar məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması, gömrük rüsumlarının minimal səviyyəyə salınması və valyutaların konvertasiya sistemində keçid.

Yuxarıda qeyd olunan siyasətin və reformların həyata keçirilməsi mərhələsində görülməli ilk tədbir, əsasən, milli valyutanın dəyərinin ciddi ölçüdə yenidən müəyyənəndirilməsi, valyuta kurslarında lazım olan səviyyədə elastikliyin təmin olunması və ardınca da ixracı stimullaşdıran tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu da, ölkədə və ölkə xaricində nisbi qiymət dəyişiklikləri əsas götürülərək yerinə yetiriləcək mini devalvasiyalar şəklində ardıcıl tənzimləmə vasitəsilə təmin olunacaqdır.

Devalvasiya başlıca olaraq iki səbəbdən həyata keçirilir:

1. İxracın stimullaşdırılması və idxalın məhdudlaşdırılması ilə xarici ticarət kəsinin aradan qaldırılmasını təmin etmək;

2. Yerli qiymətlərlə xarici bazarlardakı qiymətlər arasında mövcud olan qeyri-tarazlı halı aradan qaldırmaq.

Devalvasiya, ölkənin tədiyyə balansının təmin olunmasında əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Bu təsirlər devalvasiya həyata keçirən ölkə ilə digər ölkələrdəki təklif və tələb şərtlərinə bağlıdır. Belə ki, devalvasiya siyasəti yeridilən zaman xarici valyutalara görə ixrac qiymətləri aşağı düşərsə, ixrac qiymətlərinin aşağı düşməsi nəticəsində normal olaraq ölkənin yerli məhsullarına olan xarici tələb artacaqdır. Tələbin artması ixrac məhsullarının qiymətlərinin devalvasiyadan əvvəlki səviyyəyə qayıtmasına təsir edərkən, idxal məhsulları bahalaşdığından idxal tələbi azalacaqdır. Beləliklə, xarici ticarət kəsiri bağlanaraq xarici ticarətin tarazlığı təmin olunacaqdır.

Sənayenin yeni formalaşdığı və inkişaf etdiyi ölkələrdə iqtisadiyyat sənaye məhsullarının ixracında kəskin rəqabətlə qarşılaşır. Bu hal müəyyən məhsul qruplarını (toxuculuq, qida məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları, meşə təsərrüfatı məhsulları və s.) əhatə edən sənaye ixracının artırılmasını təşviq edən tədbirlərin icrasını zəruri edir. Bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlərdən biri də subvensiyaların verilməsidir. Bu subvensiyaların məqsədi yerli istehsalçılara xərc üstünlükləri qazandıraraq, xarici alıcıların məhsulun alınmasına orta xərclərini aşağı salmaq və xarici alıcıların yerli alıcılara nəzərən üstün tutulmasıdır. Çünki subvensiyalı ixracın xarici qiyməti, məhsulun yerli qiymətindən daha aşağıdır.

İxracın stimullaşdırılması siyasəti ölkələr üzrə bir-birindən xeyli fərqlənsə də, ümumi olaraq dörd əsas qrupda birləşdirilə bilər:

1. İxracə görə subsidiyaların verilməsi - bu ixrac məhsulu istehsal edən sahibkarlara, dolayısı yolla ixracatçılara ümumi mənada pul formasında dövlət tərəfindən göstərilən yardımlardır.

2. İxracatda verginin əvəzləşdirilməsi, vergi güzəşti və vergidən azad etmə - ixrac üçün istehsal edilən bəzi məhsulların içərisində idxal olunmuş istehsal amillərindən istifadə edilənləri mövcuddur. Ölkənin tətbiq etdiyi gömrük rüsumu nəticədə idxal istehsal amilindən istifadə edilməklə istehsal olunmuş məhsulun qiymətini yüksəldəcəkdir. Bundan sonra isə ixracatçıların xarici bazarlarda qiymət baxımından rəqabət apara bilməsi üçün həmin əlavə rüsumdan azad olunması

lazımdır. İxracda verginin geri qaytarılmasının məqsədi, məhsulun xarici bazarlara daha ucuz qiymətlə təklif edilməsini təmin etməkdir.

3. İxracata kredit təşviqi - burada məqsəd ixracatçıya maliyyə imkanlarının aşağı olduğu sahələrdə dəstək tədbirləri çərçivəsində aşağı faizlərlə kreditlərin verilməsidir.

4. Dövlətin bazar dəstəyi – xarici bazarlar haqqında məlumatların toplanılması, xarici ölkələrdə sərgilərin açılması, ixracat və marketinq üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, qablaşdırma, markalaşdırma ilə bağlı xidmətlər və nəqliyyatın effektivliyinin artırılması da dövlət dəstəyinin tərkib hissələri kimi qəbul edilə bilər.

Xarici bazarlara yönələn inkişaf strategiyalarını tətbiq edən ölkələr, stimullaşdırma sistemlərinin rasionallaşdırılması və iqtisadiyyatın bazar qanunlarına uyğun fəaliyyət göstərməsi məsələlərində ikinci tip idxalın əvəzlənməsi strategiyasını tətbiq edərək reformasiyaya gedən ölkələrə nəzərən daha yüksək inkişaf göstəricilərinə nail olmuşdur. İxracatçılar, yerli və idxal olunmuş istehsal amillərinin seçilməsi məsələsində böyük miqdarda istifadə olunmayan istehsal amilləri və məhsul buraxılışında dolayı vergilərdən azad olunmuş, həmçinin idxal olunmuş istehsal amillərinə görə də rüsum və digər ödənişlərdən azad edilmişdirlər. Həmin yanaşma ixrac olunacaq məhsulların istehsalında istifadə edilən yerli istehsal amillərinin istehsalçılara da tətbiq edilmişdir. Bəzi əlavə ixrac təşviqləri tətbiq olunarkən bu qaydalara riayət olunması, ixrac üzrə bütövlükdə bərabər səviyyədə tətbiq olunması imkanlarını təmin etmiş və ayrı-ayrı sahələrdə ixrac məhsulları üzrə ciddi fərqlərin yaranmasının qarşısı alınmışdır. Nəzərdən keçirilən təşviqlər, emal sənayesində ixrac və idxal əvəzlənməsinə eyni prinsip üzrə yanaşmanı təmin etmişdir. Ümumilikdə, kənd təsərrüfatı üzrə fəaliyyətlər və ixrac məhsulları üçün kiçik ayrı-seçkiliklər olsa da, zamanla təşviqlər avtomatik idarə olunan mexanizmə çevrilmiş və bir sıra hallarda xırda dəyişikliklər edilmişdir.

Xarici bazarlara yönələn strategiyaların tətbiqinin uğurlu olması inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq bazarlara çıxardığı məhsulların rəqabətqabiliyyətlilik xüsusiyyətlərindən, həmçinin həmin məhsullara tələbin olduğu ölkələrin yeritdiyi xarici ticarət siyasətindən asılıdır. Bu mənada tələb

baxımından yaradılan əsas maneə, aşağı inkişaf etmiş ölkələrin istehsal etdiyi sənaye məhsullarının 70%-nin alıcısı mövqeyində olan sənayeləşmiş ölkələrin bu məhsulların idxalına tətbiq etdikləri gömrük vergiləri və digər məhdudiyyətlərdir. ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələri inkişaf etməkdə olan ölkələrdən gələn tekstil, geyim vasitələri, ayaqqabılar və s. kimi məhsulların idxalına müxtəlif yollarla məhdudiyyətlər yaratmağa çalışmaqdadırlar. Bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracatı inkişaf etdirməsinə böyük çətinliklər yaratmaqdadır. Hazırda mühafizəkarlıq siyasəti və bununla əlaqədar ixracata yaradılan əngəllər inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixraca yönələn sənayeləşmə siyasətinə keçidini məhdudlaşdıran ən əsas amil kimi müəyyənləşdirilmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə daxilə, yaxud xarici bazarlara yönəlmiş sənayeləşmə strategiyasının tətbiqinin seçilməsi kimi problem mövcud deyildir. Ümumiyyətlə, bu iki strategiyanın alternativ kimi qarşılaşdırılması düzgün deyildir. Burada əsas məsələ sənayeləşmədə hansı strategiyaya üstünlük verilməsi deyildir. Önəmli olan bu iki strategiya arasında seçim etmədən həm yerli bazara yönələn, həm də xarici bazarlara yönələn sənayeləşmə üzrə qarışıq strategiyanın seçilməsidir. İnkişaf etmiş ölkələrdən əsasən Yaponiya və Koreya Respublikası bu strategiyayı uğurlu şəkildə icra etmişdir.

Qarışıq strategiyanın tətbiqi nəticəsində bir vahid valyutanın əldə edilməsi və bir vahid valyutaya qənaət edilməsi üçün sərf olunan marjinal daxili resurs xərci birbirinə bərabər olur. Nəticədə resursların bölüşdürülməsində əldə olunan effektivliklə sənayedə struktur problemlərin yaranmasının qarşısı alınmış olur. Halbuki uzun müddət və yüksək həddə tətbiq olunan idxalın əvəzlənməsi strategiyası resursların bölgüsünə mənfi təsir göstərərək ölkənin potensial müqayisəli üstünlüyünə tərs bir sənayeləşmə strukturunun formalaşmasına səbəb olur. Həmçinin xarici bazarlara yönələn strategiyaların reallaşdırılması üçün verilən subvensiyaların yüksək həddə verilməsi də uzunmüddətli dövrdə eyni nəticəyə səbəb olacaqdır. Lakin bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, resursların bölgüsündə xarici bazarlara yönələn strategiya daha az mənfi nəticələrə yol açmaqdadır. Çünki idxalın əvəzlənməsi üzrə təşviqlər idxalın məhdudlaşdırılması, yüksək həddə dəyər qazanmış valyuta və

inflasiya ilə dolayı yolla verildiyi halda, ixracın təşviqi əsasən dövlət büdcəsinin yükünü artırdığı üçün verilən subvensiyalar diqqəti daha çox cəlb edir və dövlətin büdcə imkanları ilə məhdudlaşır. Həmçinin xarici bazarlara yönələn sənaye müəssisələri və ixracatçılar xarici bazarlarda keyfiyyət və qiymət rəqabəti ilə qarşılaşdıqları üçün miqyasdan artan verimdən daha çox faydalanmaq və məhsuldarlıq, keyfiyyət kimi göstəriciləri yüksəltmək məcburiyyətindədirlər.

Xarici ticarətdə istifadə edilən ənənəvi tənzimləmə mexanizmi gömrük rüsum və tarifləridir. Gömrük rüsumları, dövlətin məhsulların ölkə sərhədlərindən keçidi zamanı alınan məcburi, əvəzsiz ödənişlərdir. Bu xüsusiyyətinə görə bəzi mənbələrdə gömrük tarifləri vergi növü kimi də qeyd edilir (<http://www.selcuk.edu.tr/dosyalar/files/074/D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20%C4%B0%C5%9Flemleri%20II.pdf>, 2019).

Tarif tənzimlənmə siyasəti məhsulların idxal və ixracı üzrə rüsumların dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə reallaşdırılır və dövlətin rüsum dərəcələrini müəyyən dövr ərzində artırıb-azaltması ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin, həmçinin xarici ticarət fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərir. Tarif tənzimlənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasını, ictimai qaydaların, əhəlinin həyatının və sağlamlığının, cəmiyyətin etik və mənəvi dəyərlərinin mühafizəsini, eyni zamanda dövlətin gömrük sərhədlərindən məhsullar keçirilərkən toplanmış gömrük ödənişləri ilə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Gömrük tarif tənzimlənməsi zamanı bir sıra məqsədlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur:

- idxalın əmtəə strukturunun səmərəliliyini artırmaq;
- ölkəyə əmtəələrin gətirilməsi və çıxarılmasını, valyuta mədaxili və məxarici üzrə səmərəli nisbəti təmin edə bilmək;
- ölkəyə valyutaların gətirilməsi və ölkədən valyutaların çıxarılması proseslərində effektiv nəzarəti təmin etmək;
- ölkədə məhsulların istehsal və istehlak strukturunun təkmilləşdirilməsinə şərait yaratmaq;
- milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətlə bağlı yaranan mənfi təsirlərdən qorumaq;

- milli iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadiyyata səmərəli integrasiyası ürə əlverişli mühit yaratmaq (Rzayev P.Q, 2011: s. 49-50).

Tariflərin iqtisadiyyat üzərindəki təsirləri qiymət mexanizminin fəaliyyətinə əsaslanır. Müasir dövrdə tarif tənzimləmə üsulu xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi əsaslarını təşkil etməkdədir. Həmin metod birmənalı olaraq daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilmişdir. Tarif tənzimlənməsi sistemində aparıcı rolu idxal rüsumları oynayırlar. Ümumiyyətlə, nəzəri cəhətdə «xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi» anlayışına yanaşmada tədqiqatçıların fikirləri bir-birindən fərqlənməkdədirlər. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsində yalnız rüsumlar vasitəsilə tənzimləmə başa düşülməlidir, çünki gömrük tarifi yalnız gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusudur. Həmçinin, xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi dedikdə bütün gömrük ödənişləri (vergilər, rüsumlar, haqq və yığımlar) ilə tənzimləmə nəzərdə tutulması fikirlərinə də rast gəlinir (Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. və Atakişiyev M.C. 2009).

Xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi anlayışı özündə təkcə gömrük rüsumları vasitəsilə deyil, həmçinin bütün gömrük vergi və digər yığımlar hesabına tənzimləməni də ifadə etməlidir. Çünki gömrük işində «gömrük tarifi» anlayışı əsasən gömrük rüsum və vergilərinin (əlavə dəyər, aksiz və yol vergisi) ümumi ifadə forması kimi qəbul olunur. Tarif tənzimlənməsi mexanizmi öz fəaliyyətinə gömrük sərhədindən keçirilən hər hansı obyekt haqqında məlumatların gömrük orqanlarına bəyan olunduğu andan başlamış hesab olunur. Bu mexanizmin fəaliyyətinin bitmə anı kimi isə mövcud normativ-hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq ödənilməli olan rüsum və vergilərin hər hansı bir formada (nağd, bank təminatı, girov və s.) gömrük orqanlarına ödənilməsi anı müəyyən olunur (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H., 2008).

Gömrük tarifinin hesablanması və ödənilməsi mexanizmi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- vergitutma (hesablama) bazasının müəyyən olunması;
- malın mənşə ölkəsinin müəyyən olunması;

- Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Əmtəə (mal) Nomenklaturasına uyğun olaraq mal kodunun müəyyən edilməsi;

- güzəştlərin və preferensiyaların dəyişməsinə baxılması;
- gömrük rüsum və vergilərin müəyyən olunmuş qaydada hesablanması və ödənilməsi.

Qeyri-tarif tənzimləmə mexanizmləri isə gömrük tariflərindən kənarda qalan, əsasən valyuta ehtiyatlarının xaricə çıxışına səbəb olan əməliyyatları məhdudlaşdırmaq üçün dövlətin birtərəfli qərarı ilə tətbiq olunan müdaxilə tədbirləridir. Onların bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında dövlətin iştirakı ilə əlaqədar məhdudiyyətlər: ixracatçılara və ya idxalı əvəz edən sahələrə subsidiyalar və dotasiyalar, dövlət sifarişlərində yerli xammaldan istifadə, xarici əmtəələrə, xarici daşıyıcılara və digərlərinə qarşı diskriminasiya tədbirləri.

- Ölkədə idxal və ixraca qarşı gömrük və digər inzibati formalar: gömrük qeydiyyatının çətinləşdirilməsi, həmçinin gömrük dəyərinin və malın mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilmə metodlarına, sənədlərin qeydiyyatına yüksək tələbkarlığın tətbiq edilməsi.

- Daxili ticarətdə texniki maneələr: ekoloji, sanitariya, veterinar normalarla malların qablama və kodlaşdırılması, malların sertifikatlaşdırılması qaydaları ilə əlaqədar standartlar və tələblər.

- İnzibati tədbirlər, xüsusən idxal kvotaları, ixrac məhdudiyyətləri, lisenziyalasdırma, ixraca əlavə məhdudiyyətlər, qadağalar, həmçinin valyuta məhdudiyyətləri və s.

- Ödəmələrə uyğun məhdudiyyətlər, xüsusən: vergilər, idxal yığımları, depozitlər, sürüşkən vergilər, antidenpinq, kompensasiya rüsumları, sərhəd vergi yığımları və s.

1.3. Xarici ticarətin tənzimlənməsinin metodoloji aspektləri

Beynəlxalq iqtisadi inkişaf təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, xarici iqtisadi əlaqələr bəşər tarixində, ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafa nail olmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Xarici ticarətdə də bu baxımdan iki istiqamət müşahidə olunmaqdadır.

Birinci istiqamətə xarici ticarətin liberallaşdırılması, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə mənfi təsir göstərən məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi, istehsal güclərinin beynəlmilləşməsi, istehsal amillərinin hərəkətində sərbəstliyin təmin olunması üçün transmilliləşmə, dünya xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi və yaxınlaşması üçün sosial-mədəni proseslərin dəstəklənməsi, qloballaşma nəticəsində ümumi rifahın yüksəldilməsi və s. kimi bir sıra proseslər daxildir.

Bu istiqamət üzrə azad ticarət modeli ideal bir məzmunla malikdir daşıyır və bütövlükdə xarici ticarət siyasətinin birmənalı olaraq yönəldilməsi istənilən başlıca məqsədlərdən biridir. Göstərilən səmərəli yanaşma əsasən aşağıdakı amillərə əsaslanır:

- yalnız azad ticarət rejiminin tətbiqi ilə proteksionist tədbirlərə əsaslanan effektivlik itkisinin qarşısını almaq mümkündür.
- azad ticarət siyasəti əlavə fayda əldə etməyə imkan verməklə bərabər istehsal və istehlakın təhrif olunmuş stimullarını aradan qaldırır.
- müasir qloballaşma şəraitində azad ticarət xarici ticarət siyasəti üçün ən uyğun variantdır.

İkinci istiqamət, birinci istiqamət və proseslərlə paralel proteksionizmin güclənməsi və dərinləşməsi, xarici kapitalın və məhsulların milli bazarlara daxil olmasını məhdudlaşdırma cəhdləri, yəni milli maraqlar və mənafeələr çərçivəsində xalqların mövcudluğunun, sosial-iqtisadi sferada beynəlxalq rəqabət zəminində təbii xüsusiyyətləri ilə əlahiddələşən obyektiv, eyni zamanda subyektiv zərurətlərdən ibarətdir.

Proteksionizm xarici ticarət siyasətini bir forması olmaq etibarilə öz təkamül prosesində üç mərhələdən (azad rəqabət, inhisar və müasir dövr) keçmişdir. Müasir

xarici ticarət siyasəti əslində bütövlükdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kompleksində baş verən proseslərin daxili məntiqinə uyğun şəkildə milli iqtisadi və siyasi amillərin qarşılıqlı təsirindən formalaşan mürəkkəb sistemdir.

Xarici-iqtisadi fəaliyyətin effektiv təşkili hər bir ölkənin mühüm vəzifələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bu istiqamətdə dövlət siyasətinin əsasına aşağıdakılar daxildir:

- xarici-iqtisadi fəaliyyətin hüquqi-normativ bazasının yaradılması və bu fəaliyyətin beynəlxalq müqavilələr, konvensiyalara uyğun təşkil edilməsi;

- xarici-iqtisadi fəaliyyətin təşkili və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üzrə beynəlxalq qurumlar və təşkilatlarla əməkdaşlığın yaradılması;

- ölkənin iqtisadi maraqlarına cavab verən xarici-iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi və bu istiqamətdə səmərəli xarici ticarət müqavilələri və sazişlərinin hazırlanması və bağlanması;

- ölkənin pul, maliyyə, kredit, qiymət, tarif, qeyri-tarif, ödəniş balans, investisiya siyasətlərinin daimi olaraq təkmilləşdirilməsi, milli maraqlar qorumaqla, dünya və beynəlxalq təcrübədə olan tendesiylərin və inkişaf proseslərinin nəzərə alınması;

- ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin və xarici-iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə iqtisadi vasitələrdən səmərəli istifadə etməklə bu istiqamətdə beynəlxalq müqavilələr və sazişlər kontekstində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi və s. (Əliyev Ş.T, 2015: s.77-78)

Təbii ki, müasir dövrdə xarici ticarətdə proteksionizm siyasətini uzunmüddətli və davamlı proses kimi tətbiq etmək bir o qədər də əlverişli deyildir. Proteksionizm əsasən qısamüddətli dövrdə yerli istehsalın qorunması və möhkəmləndirilməsi tədbiri kimi məqsəduyğun hesab oluna bilər. Lakin uzunmüddətli dövrdə yerli istehsalın və ticarət fəaliyyətinin müasir prinsiplər əsasında təkmilləşdirilməsi ən optimal metoddur. Bu istiqamətdə önəmli məsələlərdən biri də xarici ticarətdə xərclərin effektiv idarə edilməsidir. Ceyms Andersov və Erik van Vinkup ticarət xərclərinin strukturunu geniş şəkildə şərh edərək bu xərclərin məhsul vahidinə

çəkilən marjinal xərclər istisna olmaqla, məhsulun sonuncu istehlakçıya çatdırılmasına qədər sərf olunan bütün məsrəfləri əhatə etdiyini qeyd etmişdirlər. Məhsulların beynəlxalq səviyyədə dövriyyəsi ilə əlaqədar çəkilən xərclərlə yanaşı, ölkə daxilində topdan və pərakəndə bölgü xərcləri də bu yanaşmada ticarət xərclərinə daxil edilmişdir ki, buna əsas inkişaf etmiş ölkələrdə ticarət xərclərinin məhsulun dəyərinin 170 faizinə qədər çatması təsbit olunmuşdur.

Xarici ticarət xərcləri ümumilikdə xarici ticarət fəaliyyəti ilə bağlı sərf olunan məsrəflərin məcmusudur. Xarici ticarət dövriyyəsi üç ardıcıl mərhələdən ibarətdir və bu mərhələlərlə bağlı xərclər müəssisə və firmalar tərəfindən qarşılanmalıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Satınalma mərhələsi – burada sifarişin qəbulu, hazırlanması prosesləri həyata keçirilir;
2. Göndərmə mərhələsi – məhsulların daşınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrükdən keçirilmə və s. kimi proseslər həyata keçirilir;
3. Ödəniş mərhələsi – yerinə yetirilmiş sifarişlərin, göndərilmiş məhsulların dəyərinin ödənilməsi proseslərini əhatə edir.

Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsi zamanı çəkilən xərclər xarici ticarət xərclərini təşkil etmiş olur. Daniel Spulber xarici ticarət xərclərini 4T olaraq bilinən dörd əsas qrupda birləşdirmişdir. Bunlara tranzaksiya xərcləri, nəqliyyat və logistika xərcləri, gömrük xərcləri (gömrük tarifləri və gömrük tarifindən əlavə xərclər) və vaxt məsrəfi aiddir (https://transportgeography.org/?page_id=4066, 2020).

E.Moyz və F.Bris tərəfindən hazırlanmış ticarət xərclərinə dair sintez hesabatda ticarət xərcləri dörd bənd üzrə ümumiləşdirilmişdir. Bunlar sərhəddə çatdırmaqla bağlı (behind-the-border) xərclər, tərəflərin kommunikasiyası ilə bağlı (nəqliyyat infrastrukturu və logistika) xərclər, sərhədi keçməklə bağlı xərclər və sonuncu istifadəçiyə çatdırmaqla bağlı (beyond-the-border) xərclərdir. (Evdokia Moïse, Florian Le Bris, 2013: p. 10)

Xarici ticarət xərcləri ümumi metodologiyada əsasən birbaşa və dolaylı xərclər olmaqla iki yerə ayrılır. Birbaşa xərclərə malların daşınması, ödənişlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı məlumatlar və sənədləşmə ilə əlaqədar xərclər, həmçinin

birbaşa ticarətlə bağlı göstərilən müxtəlif xidmətlər üçün çəkilən xərclər daxildir. Dolayı xərclər isə beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının tamamlanması üçün sərf olunan vaxta görə yaranan itkiləri ifadə edir. Əməliyyatların tamamlanması və məhsulların alıcılara çatdırılması üçün böyük vaxt sərfiyyatının firmalara və ölkələrə mənfi təsirləri vardır. Bir sıra tədqiqatlar dolayı xərclərin xarici ticarətə mənfi təsirinin geniş miqyasda olduğunu sübut etmişdir. Burada müəyyən olunan nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, beynəlxalq ticarət dövriyəsində olan məhsulun çatdırılmasından əvvəlki hər bir günlük ləngimə ticarət dövriyyəsini ən azı bir faiz azaldır. Digər bir nəticə isə, ləngimələrin mənfi təsirinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında daha yüksək olmasıdır.

D.Hummels və G.Schaur oxşar tədqiqat zamanı iri emal kateqoriyasından olan sahibkarların bir günlük zaman qazancı üçün əlavə 0,8% gömrük rüsumu ödəməyə razı olduqlarını öz tədqiqatında müəyyən etmişdir. Həmçinin onlar ölkə səviyyəsində dolayı xərclərin meydana gətirdiyi zərərlərin araşdırılması zamanı da oxşar nəticələr müəyyən edilmişdir. Bu alimlər ABŞ-ın idxal göstəricilərindən istifadə etməklə apardıqları hesablamalarla ləngimələrin tranzit üçün sərf olunan hər günün 0,6-2,3%-lik gömrük rüsumu qədər təsirinin olduğunu qeyd etmişdirlər (D.Hummels, G.Schaur., 2012).

İnkişaf etmiş və ixrac yönümlü inkişaf strategiyası tətbiq edən Koreya Respublikası, Malayziya və Sinqapur kimi ölkələr uzun müddət əvvəl həyata keçirməyə başladıkları tədbirlərlə ticarət məsrəflərini azaltmağa nail olmuşdurlar. Zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə isə ticarət məsrəflərinin yüksək olması səbəbindən həmin ölkələrdəki firmalar üçün ixracat fəaliyyətləri və ixracatın davamlılıq imkanları məhdudlaşdırılmışdır.

Xarici ticarətin asanlaşdırılması üzrə tədbirlərin effektiv yerinə yetirilməsi və liberallaşdırılması dünya iqtisadiyyatında ümumi tərəqqiyə yuxarıda qeyd olunan məqamlar da nəzərə alındıqda böyük müsbət təsir imkanına malik olsa da, demək olar ki, bütün ölkələr öz milli maraqları çərçivəsində tənzimləmə metodlarından istifadə edirlər. Ümumilikdə bu metodlar əsasən tarif və qeyri-tarif metodları

olmaqla iki yerə ayrılır. Tarif metodları dedikdə burada birinci növbədə idxal-ixrac əməliyyatlarında tətbiq olunan rüsum və ödənişlər nəzərdə tutulur. Tarif tənzimləməsinə dair yanaşmalarda müəyyən fərqliliklər bir qisim tədqiqatçıların tarif tənzimlənməsi dedikdə yalnız gömrük rüsumlarını, digər qisim tədqiqatçıların isə buraya xarici ticarət fəaliyyətində tətbiq edilən digər vergi, yığım və haqları da daxil etməsi ilə bağlıdır. Lakin hazırda təkcə gömrük rüsumları deyil, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, yol vergisi də bu istiqamətdə tətbiq olunduğundan tarif tənzimlənməsinin tərkibinə daxil edilməlidir.

Bununla belə xarici ticarətin tənzimlənməsində əsas tarif aləti gömrük tarifləridir. “Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda gömrük tarifi gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq olunan və xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusu kimi təsbit olunmuşdur. Həmçinin bu qanunda gömrük tarifinin əsas məqsədləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

- İdxalın əmtəə strukturunun tənzimlənməsi;
- Malların Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsinin və bu ərazidən aparılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətinin təmin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şəraitin yaradılması;
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunması;
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiyasına şərait yaradılması (“Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, 2013: s. 3-4).

Tarif tədbirləri ilə yanaşı geniş istifadə edilən tənzimləmə metodlarından biri də qeyri-tarif metodlarıdır. Bu tədbirlərə gömrük tariflərindən kənar siyasi tənzimləmə tədbirləri də deyilə bilər. Birləşmiş Millətlərin Ticarət və İnkişaf Konfransının 2019-cu il üzrə qeyri-tarif tədbirlərinin təsnifatında tədbirlər texniki, qeyri-texniki və ixrac tədbirləri olmaqla üç alt qrupda birləşdirilmişdir.

Texniki tədbirlər:

1. Sanitariya və fitosanitar tədbirlər;
2. Ticarətdəki texniki maneələr;
3. Göndərmə öncəsi yoxlama və digər formal əməliyyatlar.

Qeyri-texniki tədbirlər:

1. Ticarətdə qorunma tədbirləri;
2. Avtomatik olmayan idxal lisenziyası, kvota və miqdar məhdudiyyətləri ilə bağlı qadağalar, sanitar və fitosanitar nəzarət tədbirlərinə aid olmayan miqdar yoxlamaları;
3. Əlavə vergi və xərclər daxil olmaqla qiymətə nəzarət tədbirləri;
4. Maliyyə tədbirləri;
5. Rəqabətə təsir göstərən tədbirlər;
6. Ticarətlə əlaqədar investisiya tədbirləri;
7. Malların paylanması üzrə məhdudiyyətlər;
8. Satışdan sonrakı xidmətlərdə məhdudiyyətlər;
9. Subsidiyalar və digər dəstək formaları;
10. Dövlət satınalmalarında məhdudiyyətlər;
11. Əqli mülkiyyət hüquqlarına nəzarət;
12. Malın mənşəyi üzrə qaydalar (International classification of non-tariff measures.

2019: p. 6-7).

İxrac tədbirləri dedikdə isə ixracın məhdudlaşdırılması üzrə həyata keçirilən əngəlləyici və ya məhdudlaşdırıcı tədbirlər nəzərdə tutulur ki, burada bəzi məhsulların ölkədən kənara satış üçün çıxarılmasının qadağan olunması, bəzi məhsulların xaricə satışında miqdar məhdudiyyətlərinin tətbiqi və s. kimi məsələlər özünü göstərir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanın xarici ticarəti və onun strukturunun təhlili

Müasir dövrdə dövlətlərin qarşısında xarici ticarət dövryyəsinin artırılması ilə yanaşı, onun iqtisadi səmərəliliyinin artırılması problemləri də dayanır. Bu isə elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən daha səmərəli istifadə etməklə rəqabət qabiliyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalını, bunların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsini və s. problemlərin sistemli şəkildə həllinin vacibliyini ortaya qoyur. Azərbaycanın dünya bazarı ilə münasibətlərinin inkişafının hazırkı mərhələsində dövlətin xarici iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətləri onun ixrac imkanlarının artırılması, həm ixrac, həm də idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, həmçinin bununla yanaşı dünya bazarlarına beynəlxalq standartlara və tələblərə cavab verən rəqabət qabiliyyətli məhsulların çıxışı hesab edilməlidir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sənaye sahələri məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələri, onun ixrac potensialı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İxrac potensialı, ölkənin iqtisadi potensialının tərkib hissəsi olmaqla, milli iqtisadiyyatın və onun ayn-ayrı sahələrinin istehsal vasitələrindən tam şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində xarici bazar istehlakçılarının tələblərinə müvafiq miqdarda və keyfiyyətdə müxtəlif növ maddi nemət və xidmət istehsalı və ixrac etmək qabiliyyətidir.

Ölkənin milli iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti onun xarici ticarət əlaqələrinə də birbaşa təsir göstərməkdədir. Milli iqtisadiyyatın ixtisaslaşma xüsusiyyətləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin dünya bazarına çıxış formalarını müəyyənləşdirir. Əgər yerli potensialın effektiv reallaşdırılması təmin olunmuşdursa, potensialı reallaşdırılan sahələr üzrə idxalın yerli istehsalla əvəzlənməsi və növbəti mərhələdə ixrac fəaliyyətinin inkişafı baş verəcəkdir. Lakin burada təbii ki, bu fikir birmənalı olaraq qəbul edilməyə də bilər. Çünki dünya təcrübəsində də, bəzən eyni məhsulun ölkədə istehsalının baş verdiyi halda əsas satış bazarının ölkədən kənarda formalaşması, yerli bazarda isə eyni məhsulun idxal

əvəzləyicisinə üstünlük verilməsi kimi spesifik hallar da müşahidə edilməkdədir. Bu cür vəziyyətin yaranmasında iki hal nəzərdən keçirilməlidir:

- Yerli istehlakçıların qiymətlə və məhsulun digər əlamət, keyfiyyət xarakteristikaları ilə bağlı üstünlük vermələri;

- Yerli istehsalçıların mənfəətlərini maksimumlaşdırmaqla bağlı yerli və xarici bazarların təhlilindən çıxan nəticələr əsasında üstünlük vermələri.

Yerli bazarlarda xarici ölkə məhsullarına sırf qiymət baxımından üstünlük verildiyi halda bu onu göstərir ki, ölkə istehlakçılarının gəlir səviyyəsi aşağıdır və bu onların davranışını qiymətə daha həssas vəziyyətə gətirmişdir. Həmçinin, digər tərəfdən yerli istehsal məsrəflərinin yüksək olması da buna gətirib çıxara bilər. Hər iki halda bu ölkə üçün mənfi hal kimi qəbul edilməlidir. Biri həyat səviyyəsinin aşağı olmasını, digəri isə texnoloji inkişaf səviyyəsinin aşağı olmasını göstərəcəkdir. Lakin yerli istehlakçıların sırf keyfiyyət baxımından xarici məhsullara üstünlük verdiyi halda yerli istehlakçıların seçimlərində qiymət faktorunun aşağı təsiri və nisbətən daha yüksək real gəlirlə qarşılaşmaq mümkündür. Ancaq bu halda yerli məhsulun daha aşağı gəlirli istehlakçılardan təşkil olunmuş qiymət amilini əsas götürən xarici bazarlarda özünə yer tutması imkanlarına baxılmalıdır. Azərbaycanda istehlakçıların real gəlirlərinin inkişaf etmiş və bir sıra başqa dövlətlərin istehlakçılarının gəlirləri ilə müqayisədə daha aşağı olması həmin ölkələrdə istehlakçılar tərəfindən qəbul edilən məhsulların yerli bazarla müqayisədə daha yüksək qiymətlərə xarici bazarlara çıxarılmasının istehsalçılar üçün üstünlüklərini artırır.

Nəzərdən keçirilən məsələlər xarici ticarət fəaliyyəti üçün ümumi səciyyəvi məsələlərdəndir. Lakin ölkəmizdə xarici ticarətdə ən aktual problemlərdən biri də sahələrarası balans problemidir. Məhz sahələrarası balansın xarici ticarətdə struktur problemlərinin olması səbəbindən dünya iqtisadiyatında baş verən proseslərin yaratdığı risklərin milli iqtisadiyyatın daxilində tənzimlənməsi çətinləşmişdir. Xarici ticarətdə strukturun birtərəfliliyinin ölçüsü məhz həmin sahə üzrə dünya bazarından asılılığı yüksəldir. Müasir dövr onu göstərir ki, bu tip ölkələr üzərində kifayət qədər təsir və təzyiq mexanizmləri mövcuddur. İstər siyasi, istərsə də sosial-

iqtisadi xarakterli istənilən mənfi kənar təsir milli iqtisadiyyatın ciddi sarsıntılar keçirməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan Azərbaycanın xarici ticarət strukturunun təhlil olunması və sahələrarası balansın tədqiqi həm nəzəri baxımdan, həm də real iqtisadi əhəmiyyət baxımından aktualdır.

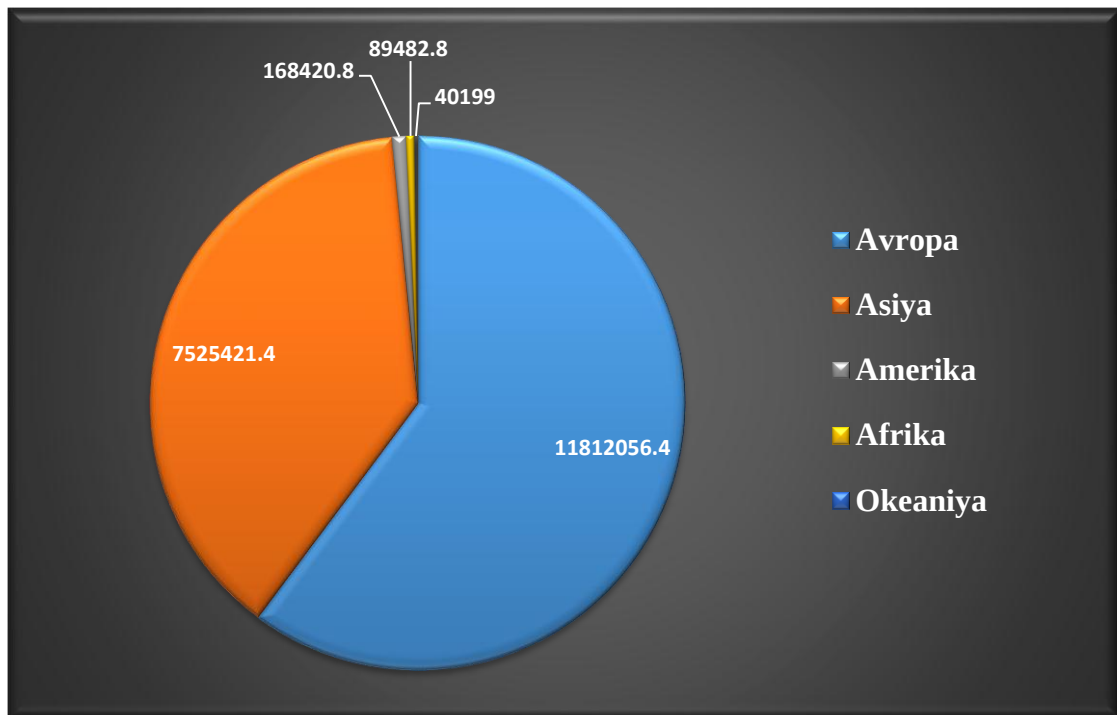
Xarici ticarətdə digər strateji əhəmiyyəti olan məsələlərdən biri də ölkənin xarici ticarətində əsas idxal və ixrac bazarlarının müəyyən edilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarında mövcud nəqliyyat növləri üzrə xüsusi çəkinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin gələcək ixrac imkanlarının artırılması, eyni zamanda beynəlxalq ticarətdə tranzit imkanlarının daha effektiv reallaşdırılmasına imkan verəcək nəqliyyat növləri üzrə perspektivlərin düzgün qiymətləndirilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandıqdan sonra xarici ticarət əlaqələri daha da genişlənməyə, inkişaf etməyə başlamışdır. Xüsusilə neft-qaz hasilatı sənayesinin inkişafı xarici ticarətdə daha çox təsirə malik olmuş və ixracatda əsas istiqamətverici amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu isə ölkəmizin xarici ticarətində neft-qaz məhsullarını idxal edən, xüsusilə bir sıra Avropa ölkələrinin xüsusi çəkisinin və xarici ticarətin coğrafi, regional, əmtəə və s. kimi əlamətlər üzrə strukturuna da təsir etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ixracatının 2015-ci ildə 58%-i Avropa, 35,3%-i Asiya, 4,4%-i Amerika, 2,3%-i Afrika ölkələrinin 2016-cı ildə 61%-i Avropa, 35,8%-i Asiya, 1,4%-i Amerika, 1,8%-i Afrika ölkələrinin, 2017-ci ildə 64,7%-i Avropa, 29,8%-i Asiya, 4,3%-i Amerika, 1,2%-i Afrika ölkələrinin, 2018-ci ildə 61,2%-i Avropa, 32,7%-i Asiya, 5,1%-i Amerika, 1%-i Afrika ölkələrinin, 2019-cu ildə 60,2%-i Avropa, 38,3%-i Asiya, 0,9%-i Amerika, 0,4%-i Afrika, 0,2%-i Okeaniya ölkələrinin, payına düşmüşdür (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020: s. 36).

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə 2015-2019-cu illər üzrə ölkəmizdə ixrac göstəriciləri mütləq olaraq artmışdır. Lakin coğrafi olaraq bu dəyişmə ayrılıqda illər üzrə artma və azalmalarla müşahidə edilmişdir. Ölkəmizin ixracatında əsasən daha yaxın coğrafi yerləşmə xüsusiyyətinə malik Avropa və Asiya üzrə kəskin üstünlük müşahidə edilməkdədir.

Şəkil 1: Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il üzrə ixracının coğrafi quruluşu, min ABŞ dolları ilə

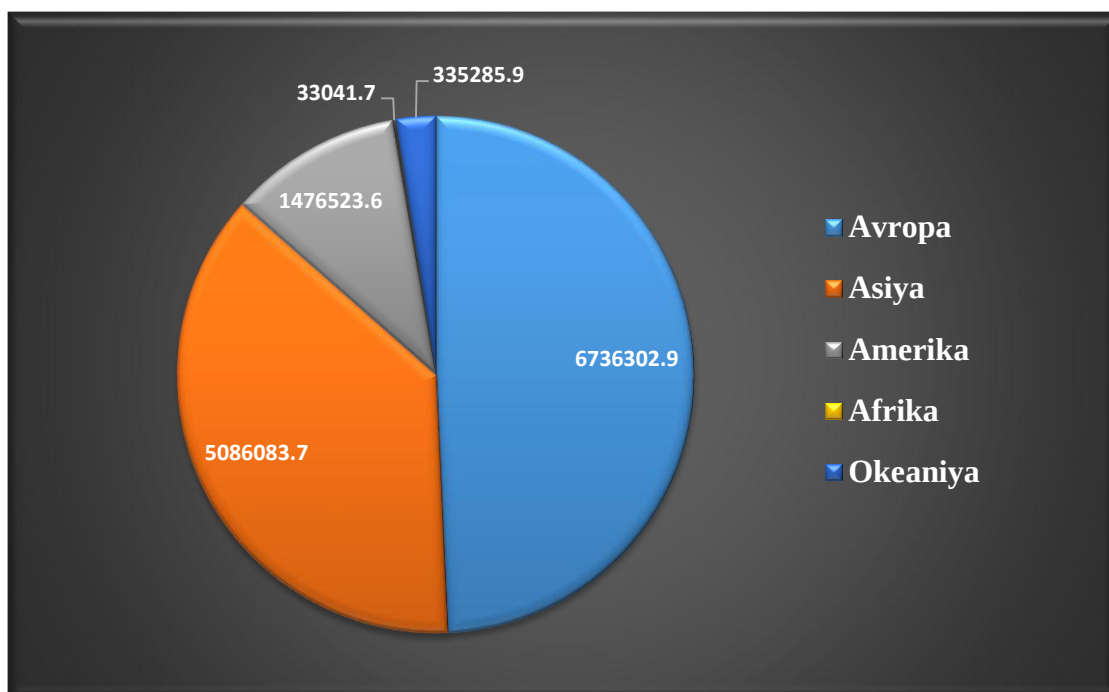

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020, www.stat.gov.az

Azərbaycan Respublikasının idxalının 2015-ci ildə 54,5%-i Avropa, 33,5%-i Asiya, 11,6%-i Amerika, 0,1%-i Afrika, 0,3%-i Okeaniya ölkələrinin, 2016-cı ildə 53,3%-i Avropa, 37,5%-i Asiya, 8,4%-i Amerika, 0,2%-i Afrika, 0,6%-i Okeaniya ölkələrinin, 2017-ci ildə 49,2%-i Avropa, 38,7%-i Asiya, 11,3%-i Amerika, 0,3%-i Afrika, 0,5%-i Okeaniya ölkələrinin, 2018-ci ildə 48%-i Avropa, 41,4%-i Asiya, 8,6%-i Amerika, 1,6%-i Afrika, 0,4%-i Okeaniya ölkələrinin, 2019-cu ildə 49,3%-i Avropa, 37,2%-i Asiya, 10,8%-i Amerika, 0,2%-i Afrika, 2,5%-i Okeaniya ölkələrinin payına düşmüşdür (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020: s. 37).

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ümumilikdə idxal göstəriciləri 2016-cı ildə əvvəlki ilə nəzərən mütləq olaraq azalsa da, 2017-ci ildən etibarən artmışdır. Lakin coğrafi olaraq bu dəyişmə də Asiya qitəsi istisna olmaqla ayrılıqda illər üzrə artma və azalmalarla müşahidə edilmişdir.

Şəkil 2: Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il üzrə idxalının coğrafi quruluşu, min ABŞ dolları ilə

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020 www.stat.gov.az

Ölkəmizdə idxal üzrə də əsasən daha yaxın coğrafi yerləşmə xüsusiyyətinə malik Avropa və Asiya üzrə kəskin üstünlük müşahidə edilməkdədir. Lakin burada spesifik xüsusiyyətləri müəyyən edən əsas amil idxal və ixracın əmtəə strukturudur. Belə ki, idxal və ixrac üzrə nəzərdən keçirilən göstəricilər dəyər göstəriciləridir və onların kəmiyyəti, xarici ticarət dövriyyəsində olan məhsulların təkcə mütləq ölçüləri ilə deyil, həm də bazar qiymətləri ilə müəyyənləşir. Bundan başqa neft-qaz məhsullarının xarici ticarətdə çox yüksək xüsusi çəkisi həmin məhsulların ixrac istiqaməti üzrə də göstəricilərinin yüksək olmasına səbəb olmaqdadır. Digər tərəfdən idxalın strukturunda yüksək dəyərə malik sənaye məhsulları, maşın və avadanlıqların idxal istiqaməti də idxalda coğrafi struktura ciddi təsir göstərməkdədir.

Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi mövqeyi onun müxtəlif nəqliyyat növləri üzrə xarici ticarət əlaqələrini qurmasına və bu sahədə perspektiv imkanların genişləndirilməsinə şərait yaradır. Ölkəmizdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət strategiyasına baxdıqda da, həm ölkəmizin xarici

ticarət əlaqələrində, həm də tranzit ölkə olaraq beynəlxalq ticarətin vacib vasitəçisi olaraq bu sahənin gələcək imkanlarının böyük olduğunu qeyd etmək olar. Nəqliyyat növləri üzrə ölkəmizdə xarici ticarətin strukturu cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1: Azərbaycanda nəqliyyat növləri üzrə xarici ticarət 2015-2019-cu illər, min ABŞ dolları ilə

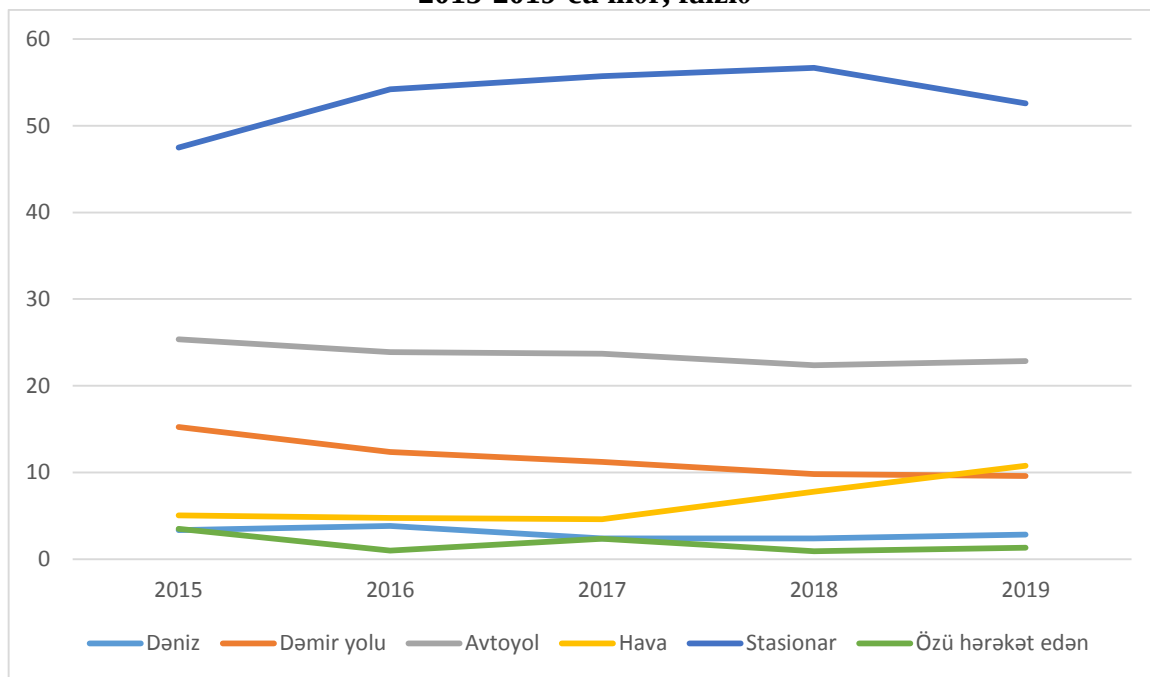
Nəqliyyat növləri	2015	2016	2017	2018	2019
Dəniz nəqliyyatı	id 644711,4 ix 89416,9	660244,5 178411,8	462416,8 111558,9	623856,8 113980,8	792711,3 155524
Dəmir yolu nəqliyyatı	id 2266895 ix 1081350	2059364 657864,2	1925545,4 781063,1	2211492,7 823162,7	2487036,2 709802,2
Avtoyol nəqliyyatı	id 4738648,8 ix 824772,7	4590030,4 647946,6	4859088,8 851754,6	5905031,8 1025118,7	6406644 1208036,2
Hava nəqliyyatı	id 945052,2 ix 162432	920026,5 119684,7	898972,5 214493,3	2103665,7 308958,4	3313878,1 281132,4
Stasionar nəqliyyat vasitələri	id 2752,2 ix 10419432,9	52926,7 11844350,5	74045,9 13356884,6	345394,2 17206249,1	231430,2 17280290,9
Poçt	id 202,8 ix 243,3	777 14,1	495,5 7,5	2065 3,7	1093,9 17
Özü hərəkət edən vasitələr	id 618414,7 ix 151490,7	205771,3 9320,2	562736,5 4215,1	274408,5 11594,8	434444,1 777,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020 www.stat.gov.az

Bu göstəricilərə əsasən onu qeyd etmək olar ki, neft sektorunun ixrac fəaliyyəti ilə üzrə burada nəqliyyat növü olaraq stasionar nəqliyyat vasitələrindən istifadənin xüsusi çəkisi daha yüksək olmuşdur. Avtoyol nəqliyyatının yüksək paya malik olması isə əsasən yaxın coğrafi məkanda yerləşən ölkələrlə ticarət dövriyyəsinin daha çox olması ilə əlaqədardır. Bununla belə fərqli nəqliyyat növləri üzrə idxal-ixrac göstəricilərinə baxdıqda struktur cəhətdən kəskin formada fərqlər müşahidə olunmaqdadır. Bu hansı məhsul növləri üzrə ixracın və idxalın daha çox olması ilə də əlaqədardır. Ümumilikdə isə xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda neft hasilatı və ixracı üzrə boru kəmərlə nəqliyyatından istifadə səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq stasionar nəqliyyat vasitələrindən istifadə səviyyəsi daha yüksək olmuşdur.

Qrafik 1-ə baxdıqda son illərdə hava nəqliyyatı ilə xarici ticarət əməliyyatlarının əsasən artan istiqamətdə dəyişməsi diqqəti cəlb edir. Avtoyol nəqliyyatının xüsusi çəkisinin yüksək olmasını isə daha çox quru sərhədlərinin olduğu qonşu dövlətlərlə, xüsusilə qeyri-neft məhsulları üzrə ticarət dövriyyəsinin nisbətən daha çox olması ilə əlaqələndirmək olar.

Qrafik 1: Azərbaycanda nəqliyyat vasitələri üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin strukturu, 2015-2019-cu illər, faizlə

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020 www.stat.gov.az

Azərbaycanda son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyasında da diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri ixracyönlümlülüyn ön plana çəkilməsi və bunun inkişaf proqramlarında öz əksini tapmasıdır. Burada idxaldan asılılığın azaldılması və aradan qaldırılması məqsədilə idxalı əvəz edə biləcək yerli məhsulların istehsal imkanlarının artırılması əsas prioritetlərdən biri kimi ön plana çıxır. İdxal-ixrac əməliyyatları üzrə statistik məlumatların Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə Azərbaycanın idxalının məhsul bölmələri üzrə strukturu cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2: Azərbaycanın 2015-2019-cu illərdə məhsul növləri üzrə idxalı (BSTT üzrə), min ABŞ dolları ilə

Məhsul bölmələri	2015	2016	2017	2018	2019
Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	910489,8	1189753,7	1282743,4	1270850,5	1557988,5
İçkilər və tütün	359992,6	210005,1	231803,7	250314,4	182630,1
Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	211924,8	187364,3	231127,8	313473,3	362080,7
Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar	150094,9	282656	378810,7	723699,8	827322,5
Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər və mumlar	71644,9	127784,8	125217,2	114202	115473,6
Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar	838289,4	895502,4	1040095,1	1192774,9	1313320,8
Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	2362338,2	1864196,2	1684694,7	2173668,5	2140685,9
Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	3677559,5	2805307,6	2933282,9	3481510,9	3876353,7
Müxtəlif hazır məmulatlar	631320,6	909788,7	860018,5	1123907,9	1161345,4
Digər kateqoriyalara daxil edilməyən məhsullar	3022,4	16781,6	15507,4	820567,9	2130036,6
Cəmi	9216677,8	8489140,4	8783301,4	11464970,1	13667237,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020 www.stat.gov.az

İdxalın əmtəə strukturuna baxdıqda 2015-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 9,9%, içkilər və tütün 3,9%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 2,3%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar 1,6%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,8%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar 9,1%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 25,6%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 39,9%, müxtəlif hazır məmulatlar 6,9% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2016-cı ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 14%, içkilər və tütün 2,5%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 2,2%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar 3,3%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 1,5%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar 10,5%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 22%, maşınlar və nəqliyyat

avadanlıqları 33%, müxtəlif hazır məmualatlar 10,7%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,3% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2017-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 14,6%, içkilər və tütün 2,6%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 2,6%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar 4,3%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 1,4%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar 11,8%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 19,2%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 33,4%, müxtəlif hazır məmualatlar 9,8%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,3% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2018-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 11,1%, içkilər və tütün 2,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 2,7%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar 6,3%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 1 %, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar 10,4%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 19%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 30,4%, müxtəlif hazır məmualatlar 9,8%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 7,1% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2019-cu ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 11,4%, içkilər və tütün 1,3%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 2,6%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar 6,1%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,8 %, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar 9,6%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 15,7%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 28,4%, müxtəlif hazır məmualatlar 8,5%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 15,6% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

İdxalın əmtəə strukturunun mal qrupları üzrə bölgüsündə ölkəmizdə rəsmi qeydiyyatı alınan 97 əmtəə növü üzrə 20 mal qrupu təsnifləşdirilmişdir. Mal qrupları üzrə baxdıqda 2019-cu ildə bitki mənşəli məhsullar (5,5%), hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə və tütün (5,4%), mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları (6,4%), kimya səanyesi məhsulları (8,2%), plastik kütlələr, kauçuk, rezin və onlardan hazırlanan məmualatlar (3,9%), oduncaq və ondan hazırlanan məmualatlar (3,6%), mirvari, qiymətli daşlar, qiymətli metallar və

onlardan hazırlanan məmulatlar, bijuteriya, sikkələr (15,7%), azqiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar (9,4%), maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatlar (19,5%), quru nəqliyyat vasitələri, üzən nəqliyyat vasitələri (8,8%). Qeyd etmək lazımdır ki, 2019-cu ildə əvvəlki illə müqayisədə mirvari, qiymətli daşlar, qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, bijuteriya, sikkələrin idxalında kəskin artım olmuşdur. Belə ki, 2018-ci ildə qeyd edilən istiqamət üzrə idxal 839147,4 min, 2019-cu ildə 2149525,5 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Azərbaycanda 2015-2019-cu illər üzrə məhsulların ixracında Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ümumi göstəricilər cədvəl 2-də qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 3: Azərbaycanın 2015-2019-cu illərdə məhsul növləri üzrə ixracı (BSTT üzrə), min ABŞ dolları ilə

Məhsul bölmələri	2015	2016	2017	2018	2019
Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	625091,4	478189,5	601437,8	651220,0	709569,3
İçkilər və tütün	35235,8	27615,2	37227,1	29798,8	38981,4
Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	25748,2	45241,8	79011,7	125178	171594,3
Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar	11187119,5	12270160,4	13867052,3	17874615,3	17800170,6
Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər və mumlar	105488,8	14175,9	14456,1	14042,1	14844,1
Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar	190245,4	153199,6	178752,5	194663,8	279531,6
Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	179767,3	273667,3	323423,2	338174,3	324750,8
Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	208658,7	103276	59978,2	83208	90269,4
Müxtəlif hazır məmulatlar	88938,5	15258,2	19282,1	29692,6	33433,3
Digər kateqoriyalara daxil edilməyən məhsullar	82844,9	76808,2	139356,1	118039,4	172435,6
Cəmi	12729138,5	13457592,1	15319977,1	19458632,5	19635580,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020 www.stat.gov.az

İxracın strukturuna baxdıqda 2015-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 4,9%, içkilər və tütün 0,3%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 0,2%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar 87,9%, heyvan və bitki mənşəli yağlar,

piylər 0,8%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar 1,5%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 1,4%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 1,6%, müxtəlif hazır məmualatlar 0,7%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,7% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2016-cı ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 3,6%, içkilər və tütün 0,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 0,3%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar 91,2%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,1%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar 1,1%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 2%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 0,8%, müxtəlif hazır məmualatlar 0,1%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,6% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2017-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 3,9%, içkilər və tütün 0,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 0,5%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar 90,5%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,1%, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar 1,2%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 2,1%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 0,4%, müxtəlif hazır məmualatlar 0,1%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 1 % xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2018-ci ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 3,3%, içkilər və tütün 0,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 0,6%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar 91,9%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,1 %, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar 1%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 1,7%, maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları 0,4%, müxtəlif hazır məmualatlar 0,2%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,6% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2019-cu ildə yeyinti məhsulları və diri heyvanlar 3,6%, içkilər və tütün 0,2%, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 0,9%, mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar 90,7%, heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər 0,1 %, kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar 1,4%, əsasən material növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları 1,7%, maşınlar və nəqliyyat

avadanlıqları 0,5%, müxtəlif hazır məmualar 0,2%, digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar 0,7% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

2.2. Azərbaycanın tədiyyə balansının qiymətləndirilməsi

Xalis ixrac göstəricilərinin qiymətləndirilməsində əsas ümumi prinsip ondan ibarətdir ki, ixrac olunmuş məhsul və xidmətlərin dəyəri idxal olunmuş məhsul və xidmətlərin dəyərindən yüksək olsun. Bu zaman ölkəyə daxil olan xarici valyutanın dəyəri ölkədən çıxarılan xarici valyutanın dəyərindən daha yüksək olacaqdır ki, bu da ölkənin milli sərvətinin artırılması üçün imkanları artıracaqdır. Lakin mövcud vəziyyətdə sahələrarası balansın təmin olunması aspektindən ümumilikdə deyil, həm də ayrı-ayrı sahələr və məhsul bölmələri üzrə də ixracın dəyərinin idxalın dəyərindən yüksək olması vacibdir. Bu həm də xarici ticarətdə iştirak edən hər bir sahənin öz daxilində tarazlığını təmin etmək və gələcək inkişafını sahədaxili imkanlar hesabına təmin etmək üçün olduqca mühüm şərtidir.

Xalis ixrac göstəricisinin yüksək olması üçün birinci növbədə həmin sahələr üzrə mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilərək istehsalın bütün bölmələr üzrə yüksək məhsuldarlıqla inkişaf etdirilməsi lazımdır.

Ölkənin xalis ixrac göstəricisinin tapılması üçün ümumi ixracın dəyərindən ümumi idxalın dəyəri çıxılmalıdır. Həmçinin ayrı-ayrı sahələr və məhsul bölmələri üzrə də ixracın dəyərindən idxalın dəyəri çıxılmaqla xalis ixrac göstəricisinin hesablanması aparılır. İdxalın əvəzlənməsi strategiyasına uyğun olaraq əgər yerli istehsal imkanlarının mövcud olduğu sahələrdə idxaldan asılılıq yüksək olarsa bu o deməkdir ki, həmin sahənin istehsal imkanlarından səmərəli istifadə edilmir.

İdxal və ixrac göstəricilərinə əsasən Azərbaycanın xalis ixrac göstəricisi 2015-ci ildə +3512461,4 min dollar, 2016-cı ildə +4968451,7 min dollar, 2017-ci ildə +6536675,7 min dollar, 2018-ci ildə +7993662,4 min dollar, 2019-cu ildə +5968342,6 min dollar təşkil etmişdir. Təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycanın ümumi xalis ixrac göstəricisi müsbət saldoya malikdir.

Ayrı-ayrı məhsul bölmələri üzrə ixrac və idxal arasındakı fərq Cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 4: Azərbaycanın 2015-2019-cu illərdə məhsul növləri üzrə xalis ixracı (BSTT üzrə), min ABŞ dolları ilə

Məhsul bölmələri	2015	2016	2017	2018	2019
Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	-285398,4	-711564,2	-681305,6	-619630,5	-848419,2
İçkilər və tütün	-324756,8	-182389,9	-194576,6	-220515,6	143648,7
Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	-186176,6	-142122,5	-152116,1	-188295,3	-190486,4
Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar	11037024,6	11987504,4	13488241,6	17150915,5	16972848,1
Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər və mumlar	33843,9	-113608,9	-110761,1	-100159,9	-100629,5
Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar	-648044	-742302,8	-861342,6	-998111,1	-1033789,2
Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	-2182570,9	-1590528,9	-1361271,5	-1835494,2	-1815935,1
Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	-3468900,8	-2702031,6	-2873304,7	-3398302,9	-3786084,3
Müxtəlif hazır məmulatlar	-542382,1	-894530,5	-720662,4	-1094215,3	-1127912,1
Digər kateqoriyalara daxil edilməyən məhsullar	79822,5	60026,6	-123848,7	-702528,5	-1957601
Xalis ixrac	3512461,4	4968451,7	6536675,7	7993662,4	5968342,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2020 www.stat.gov.az

Azərbaycanın xalis ixracı Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə müəyyən olunan 10 məhsul bölməsinin 2015-ci ildə 7-i, 2016-cı ildə 8-i, 2017-ci ildə 9-u, 2018 və 2019-cu illərdə də 9-u üzrə mənfəə saldoya malik olmuşdur. Nəzərdən keçirilən bütün illər üzrə müsbət saldoya malik olan mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar bölməsinin xalis ixracı ölkənin ümumi idxalından belə daha çox olmuşdur. Ayrıca bölmələr üzrə götürdükdə isə dəfələrlə daha artıq məhsul ixracı göstəricisinə malikdir. Bu isə ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının xarici iqtisadi əlaqələrdə həmin məhsulların satış bazarlarından asılılığının nə dərəcədə yüksək olmasını sübut edir. Qeyri-tarazlı sahə inkişafı bu baxımdan ölkəmizdə kifayət qədər böyük risk mənbəyidir.

Azərbaycanın xarici ticarətində idxalın əmtəə strukturunda hər hansı məhsul növünün çox kəskin üstünlüyü diqqəti cəlb etmir. Lakin ixracın strukturuna

baxdıqda mineral məhsullar qrupuna daxil olan mineral yanacaq, neft və onun qovulma məhsulları, bitumlu maddələrin daxil olduğu mal qrupunda xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 98%, 2016-cı ildə 98%, 2017-ci ildə 97%, 2018-ci ildə 97%, 2019-cu ildə 99% təşkil etmişdir. Ümumilikdə isə Azərbaycanın mineral yanacaq, neft və onun qovulma məhsulları, bitumlu maddələrin ixracı 2015-ci ildə 11187136,9 min dollar, 2016-cı ildə 12270160,4 min dollar, 2017-ci ildə 13867168 min dollar, 2018-ci ildə 17878567,4 min dollar, 2019-cu ildə isə 17800170,6 min dollar olmuşdur. Azərbaycanda 97 məhsul növü üzrə ixrac həyata keçirilsə də, təkcə bu növ üzrə məhsul ixracı ümumi ixracatın 2015-ci ildə 87,8%, 2016-cı ildə 91,2%, 2017-ci ildə 90,5%, 2018-ci ildə isə 92%, 2019-cu ildə 90,6%-ni təşkil etmişdir. Burada müsbət məqam ondan ibarətdir ki, 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən azalan xüsusi çəki artan ixrac göstəricisi və qeyri-neft sektoru ixracının artması şəraitində baş vermişdir.

Azərbaycanın xarici ticarətinin strukturunda neft sektorunun xüsusi çəkisinin yüksək olması ümumi ixracın dinamikasının məhz bu sektordan birbaşa asılı olmasına səbəb olur. Belə ki, Azərbaycanın mineral yanacaq, neft və neft məhsullarının ixracı 2015-ci ildə əvvəlki ilə nəzərən 44,5% azalmış, 2016-cı ildə əvvəlki ilə nəzərən 9,6 %, 2017-ci ildə əvvəlki ilə nəzərən 13%, 2018-ci ildə əvvəlki ilə nəzərən 28,8% artmışdır (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məcmuə (Azərbaycanın xarici ticarəti), 2019: s. 57).

Müqayisə üçün Azərbaycanın ümumi ixracı 2015-ci ildə əvvəlki ilə nəzərən 41,6% azalmış, 2016-cı ildə əvvəlki ilə nəzərən 5,7%, 2017-ci ildə 13,8%, 2018-ci ildə isə 27% artmışdır. Bu isə onu göstərir ki, ixracın dəyişmə dinamikasını müəyyənləşdirən əsas sahə məhz neft sahəsidir.

Xüsusilə xam neftin ixracı bu strukturda daha yüksək paya malik olmuşdur. ARDNŞ və ABƏŞ-in hesabatlarına əsasən 2014-cü ildə xam neft ixracı fiziki göstəricidə 35227,3 min ton, 2015-ci ildə 35109,9 min ton, 2016-cı ildə 34972,3 min ton 2017-ci ildə 32845 min ton, 2018-ci ildə isə 32651,1 min ton olmuşdur. Buradan da göründüyü kimi xam neftin ixracında fiziki həcm olaraq ciddi dəyişmələr, artma və azalmalar müşahidə edilməmişdir. Neft ixracından əldə olunan gəlirlərdəki kəskin dəyişmələrin əsas səbəbi dünya bazarında xam neftin qiymətindəki kəskin

enmə və qalxmalar olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, qiyməti dünya bazarında formalaşan neft xammalından ixracatın bu dərəcədə yüksək asılılığının bu gün də davam etməsi milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafında çox ciddi risklər yaratmaqdadır.

Azərbaycanın qeyri-neft ixracında son illərdə xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi artmışdır. Bunlar arasında tərəvəzlər, meyvəköklülər və kök yumruları (2014 – 98919,2 min manat, 2015 – 91697,7 min manat, 2016 – 129022,1 min manat, 2017 – 210089,9 min manat, 2018 – 233313,9 min manat), yeməli meyvələr, qoz-fındıq, sitrus bitkiləri (2014 – 192165,3 min manat, 2015 – 220247,8 min manat, 2016 – 243755,4 min manat, 2017 – 292653,9 min manat, 2018 – 326313,9 min manat) daha yüksək paya malik olmuş və əsasən artan qrafik nümayiş etdirmişdir. Qida sənayesi məhsullarının idxalı 2018-ci ildə 723428,9 min manat olmuşdur. Şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatlarında isə kəskin azalma olmuşdur. 2014-cü ildə bu məhsullar üzrə ixrac 221378,6 min manat təşkil etmişdirsə, 2018-ci ildə bu göstərici 25474,3 min manata bərabər olmuşdur. Bundan başqa pambıq ixracı da 2014-cü illə müqayisədə təxminən 7,5 dəfə artaraq 108346,1 min manat olmuşdur.

Azərbaycanın qeyri-neft ixracının strukturuna baxdıqda bir sıra kənd təsərrüfatı istehsalı məhsullarının və digər sahələr üzrə əsasən, xammal, yarımfabrikat məhsullarının üstünlük təşkil etdiyi, idxalda isə əksinə hazır məhsulların, emal olunmuş sənaye məhsullarının daha yüksək paya malik olduğu diqqəti cəlb edir. Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə uzun müddətdir aparılan iqtisadi siyasət onu göstərir ki, vergi güzəştlərinin tətbiqi, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, subsidiyaların verilməsi, dövlət siyasətindən irəli gələn təsirlər bu sahənin inkişafına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə yerli istehsal imkanları yüksək olan hazır məhsulların istehsalının artırılması, emalyönümlü müasir sənaye müəssisələrinin yaradılmasının stimullaşdırılması zəruridir. Əvvəllər yerli istehsalın mövcud olduğu toxuculuq materialları və məmulatlarının ümumi idxalı 2018-ci ildə 430957,8 min manat olmuşdur. Bunlar arasında toxunmuş trikotaj, geyim əşyaları və ləvazimatlarının idxalı 2018-ci ildə 153584,8 min manat, paltar və geyim ləvazimatları 118535,3 min

manatla daha yüksək paya malikdir. Ölkəmizdə pambıq istehsalının və ixracının artdığı bir şəraitdə bu tip məhsulların idxalının belə yüksək olması səmərəsizdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanda xarici ticarətin normativ-hüquqi və iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Xarici ticarətin tənzimlənməsində birbaşa və dolaylı metodlar fərqləndirilir və bu metodların tətbiqi əsasən mövcud mexanizmlərin vəziyyətindən, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, milli maraqlardan və mövcud şərtlərdən asılı olaraq müəyyən olunur. Birbaşa metod kimi normativ-hüquqi mexanizmlər özündə xarici ticarətlə bağlı, xüsusilə idxal-ixrac əməliyyatları üzrə olan qaydaları, prinsip və şərtləri, həmçinin onların icrası ilə bağlı məsələləri müəyyən edir. İqtisadi mexanizmlər isə əsasən dövlətin büdcə-vergi və pul-kredit siyasəti vasitəsilə iqtisadi fəallığın artırılması və digər istiqamətlərdə təsirləri özündə birləşdirir. Bundan başqa dövlətin infrastruktur siyasəti də xarici ticarətə təsir göstərməkdədir.

Azərbaycanda xarici ticarətdə normativ-hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi vergi və gömrük qanunvericiliyində dəyişikliklərin edilməsi ilə daha çox reallaşdırılmaqdadır. Ölkəmizdə xarici ticarət strategiyasında birinci növbədə yerli istehsal potensialı yüksək olan məhsulların ölkədə istehsalının təşkili və idxalın yerli istehsal hesabına əvəzlənməsi, daha sonra, xüsusilə qeyri-neft sektorunda idxal dəyərinin yüksək olduğu və istehsalının təşkili nisbətən daha asan başa gələn, həmçinin strateji əhəmiyyəti olan məhsulların ölkəmizdə istehsalının təşkili ön plandadır. Buraya idxal resursu hesabına istehsalın təşkili də daxildir. Ölkəmizdə müxtəlif sahələrdə istehsal müəssisələrinin qurulması, istehsal səviyyəsinin yüksəldilməsi bir çox hallarda ixrac yönümlü nəticə verməsə də idxaldan asılılığı azaltdığı üçün xarici ticarətə müəyyən səviyyədə dolaylı təsirinin olduğu vurğulanmalıdır.

Xarici ticarət fəaliyyətində idxal prosesinin sadələşdirilməsi və müəyyən güzəştlərin tətbiqi əksər hallarda ölkələrarası münasibətlərin xüsusiyyətlərindən asılı olsa da, əsasən, ölkədə idxalına güzəştlərin tətbiq olunması nəzərdə tutulan məhsulların istehsalı və həmin məhsulların strateji cəhətdən əhəmiyyəti, həmin

məhsullarla yerli istehsal hesabına cari təminat imkanının olmaması kimi xüsusiyyətlər də nəzərə alınır. Həmçinin xarici ticarətdə liberallaşdırma və proteksionist meyillər heç də bütün hallarda sırf daxili şərtlərlə həyata keçirilmir. Bir sıra hallarda beynəlxalq əlaqələrdən doğan şərtlər də həlledici rol oynayır. Ölkəmizdə xarici ticarətin normativ-hüquqi şərtlərinin təkmilləşdirilməsi qanunvericilikdə dəyişikliklər, yeni aktların qəbulu, ölkə rəhbərliyinin qəbul etdiyi sərəncam və fərmanlarla da həyata keçirilir. Azərbaycanda 1997-ci ilə qədər xarici ticarət fəaliyyəti “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi Qaydaları”na əsasən, 1997-ci ildən isə “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları” əsasında həyata keçirilir. Bu isə “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” ölkə Prezidentinin fərmanı əsasında həyata keçirilmişdi. Bu qaydalarla yanaşı Azərbaycan Respublikasında bütün rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, onlara uyğun olaraq qəbul edilmiş digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. İxracla bağlı isə qeyd olunmuşdur ki, ölkəmizdə istehsal, emal, təkrar emal olunan məhsulların ixracında şəxslər sərbəstdirlər, müvafiq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olunmaqla onların fəaliyyətinə məhdudiyyət qoyula bilməz (<http://www.e-qanun.az/framework/12499>).

Azərbaycanda ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində təkmilləşdirilmələr aparılmasında 1999-cu ildə imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı əsasında təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 1999-2002-ci illər üçün ticarətin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nı da qeyd etmək olar. Proqramın qəbul olunmasında əsas məqsəd ölkəmizdə ticarətin dövlət tənzimlənməsini təkmilləşdirmək, ixracat potensialını genişləndirmək, ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olunması prosesini sürətləndirmək, daxili bazarda sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmaq və istehlakçıların hüquqlarının qorunmasını təmin etmək olmuşdur.

Proqram Azərbaycanda həmin dövrün şərtlərinə uyğun olan xarici ticarət şərtlərinin və xarici ticarət siyasətinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Həmin proqramın məqsədlər bölməsində qeyd olunan müəyyən müddəalar vardır ki, həmin müddəalar bu gün də xarici ticarət siyasətində ölkəmiz üçün həlli vacib olan məsələlərdən biri kimi qarşıya çıxır. Məsələn, həmin proqramda qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət strukturu iqtisadi cəhətdən əlverişli deyildir. Çünki ixracatın əsasını enerji daşıyıcıları və xammal məhsulları, idxalın isə əsasını ərzaq məhsulları, ilkin tələbat məhsulları təşkil edir (<http://www.e-qanun.az/framework/4789>).

Həmin proqramda ölkəmizin zəngin təbii sərvətlərə, münbit torpaq ehtiyatlarına malik olduğu halda, valyuta ehtiyatımızın xeyli hissəsinin əhalinin ilkin tələbat mallarının alınmasına sərf olunması tənzimlənməsi vacib məsələlərdən biri kimi göstərilmişdir. İnvestisiya qoyuluşlarının prioritet sahələrə yönəldilməsi, beynəlxalq maliyyə təşkilat və qurumlarının kreditlərindən, satınalmalar üçün istifadə olunması nəzərdə tutulmuş büdcə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə olunması, xarici ölkələr və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar yanında Azərbaycanın ticarət nümayəndəliklərinin təşkil olunması bu sahədə ilkin vəzifələrdən biri olmaqla yanaşı azad rəqabət prinsiplərinə əsaslanan yerli bazarın tam formalaşması üçün bütün əsassız məhdudiyyətlərin tədricən aradan qaldırılması, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq rezidentlər üçün bərabər fəaliyyət rejiminin təmin olunması kimi vəzifələr də qarşıya qoyulmuşdur. Bununla yanaşı yerli istehsalçıların maraqlarının qorunması, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin sistemli təşkili şərti də vurğulanmışdır. Bu proqram ticarətin maksimum liberallaşdırılması, onun ümumi iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə tənzimlənməsi mexanizminin müəyyən edilməsi və ticarət siyasətini hazırlayıb reallaşdıran bütün dövlət strukturlarının fəaliyyətinin ticarət sahəsində mövcud olan problemlərin həlli istiqamətinə yönəldilməsi məqsədini daşımışdır.

Həmin proqramın əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

- ixrac potensialının yüksəldilməsinin təmin olunması və ixracatın strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- istehsal olunmuş məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması;

- idxalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- texnoloji yeniləşmənin reallaşdırılması və ölkəmizin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi məqsədilə investisiyaların və kreditlərin prioritet hesab olunan istiqamətlər üzrə cəlb olunması;
- daxili bazarda azad rəqabət şəraitinin inkişaf etdirilməsi, istehlakçı hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunması;
- ticarət, iaşə və digər növ xidmət sahələrində vahid informasiya-uçot sisteminin təşkil olunması;
- ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması (<http://www.e-qanun.az/framework/4789>) .

Bu proqram çərçivəsində xüsusilə idxal-ixrac fəaliyyətini nəzərdə tutan bir sıra məqsədlərin reallaşdırılması üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur:

- Tarif Şurasının yaradılması;
- İxracatda əhəmiyyəti yüksək olan sahələrinin müəyyən olunması və onların inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq siyasətin icra olunması;
- İxracata yardım fondunun yaradılması;
- Ticarətin müasir infrastruktur sisteminin yaradılması;
- Milli standartlar sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğun formalaşdırılması;
- İdxalın əvəzlənməsinə imkan yaradan texnologiyaların tətbiq olunmasının prioritetliyini təmin edən dövlət siyasətinin yerinə yetirilməsi;
- Sərhədyanı ticarət fəaliyyətinin təşkil olunması və tənzimlənməsi;
- İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi, dövlət təminatı tələb edilən investisiya layihələrinə baxılmasının, onun təsdiq olunması və icrasının koordinasiyası, xarici investorlarla işin yerinə yetirilməsi;
- Prioritet sahələrin inkişafına ixrac kreditlərinin cəlb olunması üzrə müvafiq tədbirlərin yerinə yetirilməsi;
- Xarici ölkələrdə Respublikamızın ticarət nümayəndəliklərinin təşkil olunması;

– Xarici ticarətlə bağlı yerinə yetirilən əməliyyatların qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilməsinə səmərəli nəzarət mexanizminin təşkil olunması;

– İstehsal və idxal olunan məhsulların keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və s.

Bu proqram 1999-cu ildə qəbul olunmasına baxmayaraq həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər və həmin tədbirlər üzrə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə baxdıqda bir çox məsələlərin bu gün də demək olar ki, eyni aktualılıqda qaldığını vurğulamaq lazımdır. Ticarətin inkişafını nəzərdə tutan bu proqramın icrasının yetərsizliyi və ticarətin tənzimlənməsi mexanizmlərinin, tənzimləməni həyata keçirən strukturların özlərinin təkmil olmaması həmin dövrdə həllini tapmalı olan bir sıra məsələlərin hazırkı dövrdə də gündəmdə olmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin ölkəmizdə yerli istehsal imkanlarının aşağı səviyyədə reallaşdırılması da burada əhəmiyyətli rol oynamışdır. Eyni zamanda prinsip olaraq həmin proqram müasir dövr üçün də mütərəqqi hesab oluna biləcək bir çox müddəaları özündə birləşdirmişdir.

Ölkəmizdə xarici iqtisadi və ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi siyasətini həyata keçirən əsas qurumlardan biri də İqtisadiyyat Nazirliyidir. İqtisadiyyat Nazirliyinin əsasnaməsində xarici iqtisadi münasibətlərin və xarici ticarət fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasətinin müvafiq qurumlarla birlikdə təşkilində iştirak, bu siyasətin reallaşdırılmasını təmin etmək fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri kimi qeyd olunmuşdur. Bu istiqamətdə yerinə yetirilməli vəzifələr sırasında birbaşa xarici ticarətlə bağlı olan aşağıdakı bəndlər qeyd edilmişdir:

- xarici ölkələrin müvafiq qurumları ilə investisiya qoyuluşlarının təşviqi, qorunması haqqında razılaşmaların, layihələrinin hazırlanması, bu istiqamətdə müzakirələrin aparılması;

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və xarici ticarət münasibətləri üzrə xarici ölkələrin müvafiq strukturları, hüquqi və fiziki şəxsləri, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə qurumları, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edilməsi, bu istiqamətdə müzakirələrin aparılması, müqavilələrin layihələrinin hazırlanması,

səlahiyyətlərinə uyğun qaydada onların imzalanması, layihələrin reallaşdırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi, bu təşkilatlarda müəyyən olunmuş şərtlərə uyğun ölkənin təmsil olunması;

- xarici ticarətdə ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, ixrac imkanlarının artırılması, ölkədə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin xarici bazarlara çıxarılmasına əlverişli şəraitin yaradılması, ixracatçıların mənafeələrinin qorunması istiqamətində tədbirlərin hazırlanıb və aidiyyəti dövlət qurumları ilə birgə həyata keçirilməsi;

- xarici ticarət fəaliyyətində iştirak edən şəxslərin iqtisadi, hüquqi informasiya ilə təminatı üzrə tədbirlərin görülməsi, bu istiqamətdə informasiya sistemlərinin yaradılması;

- xarici ticarətin tənzimlənməsi tədbirlərinin icrası üzrə müvafiq dövlət strukturlarına təkliflərin verilməsi;

- ticarət fəaliyyəti zamanı ölkəmizə qarşı ayrı-seçkiliyin olub-olmaması hallarına nəzarət edilməsi, bu cür hallar müəyyən olunduqda, onların aradan qaldırılması üzrə təkliflərin hazırlanması və dövlət strukturları ilə birlikdə tədbirlərin görülməsi;

- xarici bazarlarda mövcud vəziyyətin təhlilinin aparılması, müəyyən olunmuş nəticələr əsasında fəaliyyət istiqamətləri üzrə təkliflərin hazırlanması;

- müvafiq dövlət strukturları ilə birgə daxili bazarın vəziyyətinin təhlili və onun qorunması istiqamətində təkliflərin hazırlanması, həmçinin təkliflərin reallaşdırılması üzrə işlərin görülməsi;

- ixraca nəzarət üzrə dövlət siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasında iştirak edilməsi. (<https://www.economy.gov.az/article/statute-of-the-ministry/21260>, 2020).

İqtisadiyyat Nazirliyinin əsasnaməsində və fəaliyyətində milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərindən, mövcud iqtisadi şərtlərdən asılı olaraq müəyyən təkmilləşdirilmələr aparılmışdır. Digər tərəfdən xarici ticarət fəaliyyətində, idxal-ixrac əməliyyatlarında birbaşa iştirakçı qurum kimi Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətinin və ümumilikdə gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2019-cu ilin yekunları üzrə gömrük

ödənişlərindən 1,970 mln manat əlavə vəsait toplanmış və dövlət büdcəsinə köçürülmüşdür. Bu isə əvvəlki illə müqayisədə təqribən 90%-ə yaxın artımın olması deməkdir.

2019-cu ilin yekunlarına dair DGK-dan verilən rəsmi məlumatlara görə 3 milyard 702 milyon manat olması nəzərdə tutulmuş büdcə proqnozu 4 milyard 408 milyon manat həcmində icra olunmuşdur. Büdcə üzrə köçürmələr bu istiqamətdə nəzərdə tutulandan 19,1% daha yüksək göstərici ilə icra olunmuşdur. 2019-cu ildə idxal olunmuş məhsullara 50 faiz vergi imtiyazı verilmiş, ölkəmizə idxal olunan məhsullar üzrə gömrük rüsumundan azadolunan həcm dəyərin 65 faizi, əlavə dəyər vergisindən azadolmada isə dəyərin 35 faizini təşkil etmişdir. Bu istiqamətdə görülmüş tədbirlərin, xüsusilə xarici ixracatçı ölkələrdən məlumatların sistemə daxil edilməsi hesabına sahibkarların qiymət azaltma tendensiyasını 2019-cu ildə azaltdığı qeyd olunmuşdur (<https://president.az/articles/35601>, 2020).

Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində “Yaşıl dəhliz” layihəsinin tətbiqi də əhəmiyyətli olmuşdur. Bu layihənin tətbiqi ilə qısa müddət ərzində 8 milyard dollara yaxın xarici ticarət dövryyəsi yerinə yetirilmişdir. Bu layihədə sahibkarlar üçün cəlbədicə məqamlar ondan ibarətdir ki, həm milyonlarla vəsaitə qənaət etməyə imkan yaradır, həm də gömrük orqanlarında birbaşa təmas olmadan elektron sistemlər vasitəsilə əməliyyatlarını daha şəffaf şəkildə yerinə yetirməyə imkan verir.

Müasir dövrdə elektron informasiya vasitələrindən istifadənin geniş şəkildə tətbiqi xarici ticarətə də ciddi şəkildə təsir göstərmiş və xarici ticarətdə xüsusi çəkisi sürətlə artmağa başlamışdır. Ticarətin ən müasir aparılma forması olan elektron ticarət xüsusilə hazırkı şəraitdə daha çox ön plana çıxmışdır. Ölkəmizdə elektron ticarət fəaliyyətinin hüquqi bazasının əsasında 2005-ci ildə qəbul edilmiş “Elektron ticarət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” dayanmaqdadır. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, habelə elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir (<http://www.e-qanun.az/framework/10406>, 2005). Bundan başqa qanunda elektron ticarətin təşkili

prinsipləri, elektron ticarətin iştirakçıları üçün tələblər, elektron ticarətin həyata keçirilməsi şərtləri, bu sahədə qanunvericiliyin pozulması üzrə məsuliyyət və s. kimi müddəalar öz əksini tapmışdır.

Xarici ticarətin inkişafı istiqamətində milli iqtisadiyyatın potensialının reallaşdırılması və yerli istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə idxal məhsullarının yerli məhsullarla əvəzlənməsi, ixracatın artırılması hesabına müsbət tədiyyə balansının yaradılması son nəticədə ölkəyə xarici valyuta daxilolmalarının artmasına gətirib çıxarır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı yerli istehsal imkanlarının reallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər eyni zamanda qeyri-neft məhsulları üzrə xarici ticarətdə ölkəmizin milli maraqlarının daha səmərəli həyata keçirilməsi imkanlarını artırır. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf cəhətdən regionun aparıcı dövlətindən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yüksək rəqabətqabiliyyətli iştirakçı mövqeyinə yüksəlməsinə nail olunacağı qeyd olunmuşdur. Bunun üçün ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi, geniş iqtisadi potensialı diqqətə alınaraq, ölkəmizin region üzrə ticarət mərkəzi halına gəlməsi, qeyri-neft sektoru üzrə hər nəfərə düşən ixrac həcmının 1000 ABŞ dolları səviyyəsinə çatdırılmasının planlaşdırıldığı qeyd olunmuşdur (“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, 2012: s.10).

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin “İxrac İcmalı”nın 2019-cu ilin yekununa dair ixrac icmalında hesabat ili üzrə qeyri-neft sektorunun ixracatının 1 milyard 954 milyon ABŞ dolları həcmində olması göstərilmişdir(https://iqtisadiislahat.org/news/ixrac_icmali_nin_2020_ci_ilin_yanvar_buraxilis_i_teqdim_olunub-886, 2020). Bu isə həmin konsepsiyada nəzərdə tutulan göstəricinin reallaşdırıldığını göstərir.

2019-cu ildə meyvə-tərəvəzin xaricə satışı 605,8 milyon, plastmassa və onlardan istehsal olunmuş məmulatlar üzrə 179,4 milyon, alüminium və ondan istehsal olunmuş məmulatlar üzrə 128 milyon, pambıq lifi üzrə 124 milyon, kimya sənayesi məhsulları üzrə 102,9 milyon, elektrik enerjisinin üzrə 76,8 milyon, qara metallar və qara metallardan hazırlanmış məmulatlar üzrə 57,6 milyon, pambıq

ipliyi üzrə 30,2 milyon, şəkər üzrə 26,9 milyon, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər üzrə 23,7 milyon dollar təşkil etmişdir.

Ölkəmizin qeyri-neft məhsullarının ixracatında pomidor (189,3 milyon dollar), qızıl (*sikkə kəsilməsində istifadə olunmayan, digər emal olunmamış formalarda* – 172,4 milyon dollar), qabığı təmizlənmiş meşə fıındığı (124,2 milyon dollar) ardıcıl olaraq ən yüksək paya malik olan məhsul növləri olmuşdur (<https://vergiler.az/news/economy/6900.html>, 2020).

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən sosial-iqtisadi və digər növ tənzimləmə siyasəti ilə yanaşı qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının stimullaşdırılması da xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il tarixli fərmanında qeyd olunmuşdur ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində qeyri-neft sektoru üzrə ümumi daxili məhsulun xüsusi çəkisinin ildən-ilə artmasına baxmayaraq, qeyri-neft sektoru sahələrində yaradılmış əmtəələrin ixracının ümumi ixracda xüsusi çəkisi kifayət qədər yüksək olmamışdır. 2016-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan qeyri-neft məhsullarının ixracatının stimullaşdırılması üzrə əlavə olaraq aşağıdakı bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar qərar qəbul edilmişdir:

1. İxrac təşviqi olaraq ölkə ərazisində istehsal olunan və istehsal prosesində istifadə olunan yerli komponentlərin və ölkə ərazisində yaradılmış qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisindən, habelə ixrac olunan həmin məhsulların növündən asılı olaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeyri-neft məhsullarının ixracı üzrə fəaliyyət göstərən şəxslərə dövlət büdcəsindən vəsaitin ödənilməsi;

2. Ödəniləcək ixraca dəstək ödənişinin baza məbləği ixrac əməliyyatları üzrə faktiki ixrac olunmuş məhsulun ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş gömrük dəyərinin 3 (üç) faizini təşkil etməsi (<http://www.e-qanun.az/framework/32254>, 2016).

Həmçinin bu istiqamətdə əlavə olaraq kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarına ixracatla əlaqədar geri ödəmə dəstəklərinin verilməsi, xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkilinə, xarici bazarların araşdırılmasına, marketinq fəaliyyətinə, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqinə, yerli şirkətlər tərəfindən ixracatla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patentlərin alınmasına, ixracatla əlaqəli tədqiqat-inkişaf proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsi və ödənilmə mexanizminin qurulması, ixrac yönümlü istehsal kredit güzəştlərinin tətbiqi, potensial ixrac bazarları ölkələrində logistika mərkəzlərinin yaradılması, ixrac məlumat bazasının formalaşdırılması kimi məsələlər bu fərmanda həlli tələb olunan məsələlər kimi qeyd edilmişdir.

Azərbaycanın ixrac potensialının sistemli inkişafının təmin olunmasında mühüm addımlardan biri də “Made in Azerbaijan” brendinin yaradılması və bu brendin təşviqi istiqamətində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsidir. 2016-cı ildə ölkə başçısının fərmanı əsasında xarici ölkələrə yerli məhsulların ixracı üzrə missiyaların təşkili, xarici bazarların öyrənilməsi və marketinq fəaliyyəti, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda tanınması, yerli müəssisələrin ixracatla əlaqədar xarici ölkələrdə sertifikat və patent alması, həmçinin ixracatla bağlı tədqiqat-təkmilləşdirmə proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsinin müəyyən edilməsi və ödəniş mexanizminin tənzimlənməsi Qaydası təsdiq edilmişdir.

Bu qaydalara görə ölkəmizdə istehsal olunmuş qeyri-neft məhsullarının ixracatçısı kimi ölkədə vergi ödəyicisi qismində uçota alınmış fiziki və hüquqi şəxslər bu Qaydada müəyyənləşdirilmiş ixrac dəstəyi tədbirlərindən istifadə hüququna malikdirlər. İxrac missiyasının təşkilinə görə verilən əsas dəstək tədbirləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanın iqtisadi və ticarət əlaqələri, qeyri-neft istehsalı məhsulları üzrə ixrac imkanları, həmçinin ixracatçı şəxslərdən daxil olan müraciətlərin nəzərə alınması şərti ilə, ixrac missiyalarının vaxtı və səfərin nəzərdə tutulduğu xarici ölkələr İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilir və onun rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilir;

- Hər bir ixrac missiyası üzrə vaxt müddətinin 4 gün, missiya iştirakçısı olan ixracatçıların sayının isə 20 nəfərdən çox olmaması nəzərdə tutulmuşdur. Missiyada ixracatçının təmsil olunacağı nümayəndə sayı isə bir nəfər olmaqla nəzərdə tutulmuşdur;

- Təşkil olunmuş ixrac missiyasının sayı təqvim ili üzrə 10-dan artıq olmamalıdır;

- Missiya iştirakçısı olan ixracatçıların xarici ölkələrə səfəri üzrə təşkilati işləri (otel, nəqliyyat (taksi istisna olmaqla), tərcümə xidmətləri, görüş məkanlarının və avadanlıqların icarəsi) Nazirlik həyata keçirir (<https://president.az/articles/21300>).

İxracatçıların sifarişinə əsasən bazarın öyrənilməsinin reallaşdırılması da nəzərdə tutulmuşdur. Bazar tədqiqatlarının aparılması İqtisadiyyat Nazirliyinin təşkilatçılığı əsasında müsabiqədən seçilmiş bu sahədə ixtisaslaşan hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanmış müqaviləyə əsasən həyata keçirilir. Həmçinin bu istiqamətdə hər bir bazar tədqiqatı üzrə ödənilən dəstək vəsaitinin miqdarı 20000 manatdan çox ola bilməz və bazar tədqiqatlarının nəticələri üzrə sifariş verən ixracatçıya məlumat verilir və nəticələri barədə məlumatlar Nazirliyin rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilir.

“Made in Azerbaijan” brendinin xarici ölkə bazarlarında təşviq olunması və bazar fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi tədbirləri aşağıdakı istiqamətlərdən ibarətdir:

- beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda vahid ölkə stendi ilə iştirak;
- beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda fərdi qaydada iştirak;
- dövlət mülkiyyətində olan və ya səhmlərinin nəzarət paketi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər vasitəsilə iştirak;
- xarici ölkələrdə fəaliyyətdə olan satış obyektlərində, həmçinin rüsumsuz ticarətin aparıldığı mağazalarda “Made in Azerbaijan” rəflərinin təşkil olunması;
- xarici ölkələrdə ictimai məkanlarda və kütləvi informasiya vasitələrində “Made in Azerbaijan” brendinin təbliğ olunması (<https://president.az/articles/21300>).

Bundan başqa sertifikat və patentlərin alınması, tədqiqat-təkmilləşdirmə proqramlarının dəstəklənməsi istiqamətində tədbirlər də nəzərdə tutulmuşdur ki, onların içərisində maliyyə dəstəyinin verilməsi məsələsi də öz əksini tapmışdır.

Məsələn, ixracatçıların xarici ölkələrdə məhsul üçün sertifikat və patentlərin alınması, əmtəə nişanlarının qeydiyyatı üzrə dövlət tərəfindən verilən vəsaitin kəmiyyəti ümumilikdə 5 min manatdan çox olmamaqla 50%-ə qədər nəzərdə tutulmuşdur. Hər bir tədqiqat-təkmilləşdirmə proqramı üzrə ödənilən dəstəyin miqdarı çəkilmiş xərclərin 50 faizini (hər bir layihəyə görə 100000 manatdan çox olmamaq şərti ilə) təşkil edir. Təqvim ili ərzində keçirilən tədqiqat-təkmilləşdirmə proqramlarının maksimal say şərti burada 10 olaraq göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə islahatlar aparılsa da proses zamanı bir sıra çətinliklərin yaranması müşahidə olunur ki, müvafiq normativ-hüquqi aktların və gömrük prosedurlarının təkmilləşdirilməsi və sadələşdirilməsi ilə bu problemlər də aradan qaldırıla bilər. Bu çətinliklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Hüquqi şəxslərin idxal üzrə gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı prosedurların çox uzun çəkməsi və insan faktorunun böyük rol oynaması;

- Gömrük, vergi və statistika sistemləri arasında inteqrasiyanın olmaması səbəbindən hüquqi şəxslərin eyni məlumatı fərqli dövlət qurumlarına bir neçə dəfə bəyan etməli olması;

- Daxili bazarda istehsal olunmayan və yaxın zamanda istehsalına başlanılması ilə bağlı heç bir layihə olmayan əmtəələrin ölkəyə gətirilməsi zamanı daxili bazarda istehsal olunan məhsullarla eyni dərəcədə vergiyə və gömrük rüsumuna cəlb olunması;

- Fiziki şəxslərin kommersiya məqsədi olmadan xaricdən əmtəə istehlakına limit həddinin az məbləğ təşkil etməsi;

- Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin kommersiya məqsədli idxalı zamanı malların orta statistik qiymət üzrə əlavə dəyər vergisi və gömrük rüsumuna cəlb edilməsi;

- Ölkəyə gətirilmə məqsədindən asılı olmayaraq hüquqi şəxslərin adına daxil olmuş bütün məhsulların gömrük rüsumuna cəlb edilməsi.

3.2. Daxili bazarın qorunması tədbirləri

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma, liberallaşma, qarşılıqlı inteqrasiya meyilləri və çağırışları nə qədər gündəmdə olsa da, demək olar ki, bütün dövlətlərdə milli iqtisadi maraqların qorunması məqsədilə bir çox hallarda daxili şərtlərə uyğun proteksionist tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Yerli müəssisələrin xarici ölkələrin eyni sahədə fəaliyyət göstərən rəqiblərlə mübarizədə qarşılaşdıqları çətinliklərlə əlaqədar demək olar ki, bütün ölkələrdə dövlətdən dəstək tələbləri olmuşdur. Dəstək tədbirləri istər yerli bazar tələbini qarşılayan istehsalçılar, istərsə də ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr tərəfindən edilə bilməkdədir. Yerli bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin öz dövlətlərindən gözlədiyi əsas dəstək metodu mühafizəkarlıq formasındadır. Əsasən mühafizəkarlıq siyasəti dövlətlər tərəfindən xarici ticarət siyasətinin mühüm istiqaməti kimi tətbiq olunsada, bir ölkənin öz müəssisə və sahibkarları üçün tətbiq etdiyi mühafizə tədbiri digər ölkələrin eyni sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələri üçün əlavə kənar xərclər yaratması, digər dövlətlər tərəfindən də əks mühafizə tədbirlərinə təkan verə biləcəyindən birmənalı qarşılanmır.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və yerli istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyindən asılı olaraq xarici iqtisadi siyasətin və gömrük siyasətinin əsasən 4 növü qeyd olunmaqdadır:

- proteksionizm;
- yumşaq proteksionizm;
- yumşaq-sərbəst ticarət;
- sərbəst ticarət (fritrederçilik).

Bu istiqamətlər öz növbəsində milli iqtisadiyyatın xarici iqtisadi əlaqə və təsirlərə açıqlıq dərəcəsini göstərir. Proteksionist gömrük siyasəti yerli istehsalın inkişafı üçün daha əlverişli mühitin formalaşdırılmasına yönəldilir. Onun əsas məqsədləri idxal olunan məhsullara daha yüksək gömrük rüsumlarının tətbiqi ilə reallaşdırılır (Şəkəraliyev A.Ş., Şəkəraliyeva Z.A., 2015: s. 27-28).

Məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən gömrük siyasəti milli iqtisadi maraqları təkcə yerli istehsalçıların deyil, həm də istehlakçıların maraqlarının qorunması,

idxalın strukturunda keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yüksəldilməsi hesabına da təmin etməlidir. Burada gömrük orqanlarının əhəmiyyətli funksiyalarından olan ixrac nəzarəti və əlamətlərin qiymətləndirməsi kompleks icra olunduqda daha yüksək səmərə verəcəkdir. Müasir şəraitdə ölkəmizin dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin yaxşılaşdırılması üçün, ilk olaraq onun əsas istehsal sahələri üzrə əmək bölgüsündə iştirakının xarakterinin dəyişdirilməsi tələb olunur. Bunun üçün də birinci növbədə, ixrac və idxalın strukturunda daha mütərəqqi dəyişikliklərin edilməsi, firma və müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyət şəraitinin yaxşılaşdırılması lazımdır.

Ümumiyyətlə yerli müəssisələr bir sıra hallarda mühafizəkarlıq siyasətinə ehtiyac duya bilərlər:

- İstehlakçıların seçimlərində dəyişikliklərin olması;
- Texnoloji yeniliklər;
- Müəssisələrin yeni yaradılması;
- Tənəzzüllü istehsal fazasında müvəqqəti qorunma dəstəyi;
- Denpinqdən qorunma;
- Subsidiya siyasətinə qarşı mühafizə;
- İqtisadi tərəddüdlər zamanı;
- Dünya bazarlarındakı qiymət dəyişiklikləri zamanı;
- Xarici tədiyyə balansında kəsirin idarə oluna bilməməsi zamanı;
- Milli iqtisadiyyatın xaricə açılması zamanı;
- Sosial siyasətin reallaşdırılması məqsədilə qorunma;
- Hökumət dəyişikliyi olduqda. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/330204>, 2015).

Milli sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, yerli sənayenin yaradılması, qeyri-neft sektorunun iqtisadi inkişafın prioriteti elan edilməsi, dövlətin iqtisadi siyasətində bu istiqamətə xüsusi diqqətin ayrılması bu sahənin qorunmasının milli maraqlar baxımından əhəmiyyəti ilə şərtlənir. Ölkəmizdə dövlət tərəfindən demək olar ki, bütün inzibati-iqtisadi imkanlardan istifadə edilməklə milli iqtisadiyyatın, daxili bazarın qorunmasında bütün müdafiə mexanizmləri vasitəsilə iqtisadi siyasət həyata keçirilməkdədir. Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlətin sosial-iqtisadi

siyasətində prioritet olaraq qeyd olunması və iqtisadi proqramların əsasən bu xüsusda hazırlanması, yeni texnologiyaların idxalı və tətbiqinin vergi və rüsumlardan azad edilməklə təşviq olunması, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı üzrə inzibati nəzarətin təşkili, milli standartların yaradılması və s. kimi məsələlər bunu əsaslandırmağa imkan verir. Lakin burada strateji məqsədlərə nail olunması üçün dövlət siyasəti kifayət etmir. Bu istiqamətdə sahibkarların da daim təkmilləşdirmə aparmaları və ixrac imkanlarını genişləndirən fəaliyyətlər üzrə kompleks işlər aparmaları tələb olunur.

Ölkəmizdə daxili bazarın qorunması istiqamətində vergi mexanizmindən də istifadə edilməkdədir. Bu istiqamətdə görülən tədbirlərdən biri də Nazirlər Kabinetinin 2019-cu ildə qəbul etdiyi qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri"nə iki hissəli dəyişikliyin edilməsi olmuşdur. Birinci hissəyə görə, yerli istehsalda istifadə edilən xammal və materiallara idxal rüsumu 15 faizdən 0 faizə endirilmişdir. Ölkəmizdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan 500 müəssisədə istifadə olunan xammalların siyahısının təhlili əsasında yerli istehsalı mövcud olmayan və yaxın gələcəkdə də istehsalı gözlənilməyən xammallar müəyyənləşdirilmişdir. Buna əsasən, ölkəmizə xammal olaraq əsasən metallurgiya, kimya, rezin plastmas və qida sənayesinə aid məhsulların idxal olunması müəyyənləşdirilmişdir (<https://vergiler.az/news/economy/6271.html>, 2019).

Bundan başqa, qeyd olunan xammal növlərinin istehlak olunduğu hazır məhsul növləri üzrə də idxal göstəricisinin artması səbəbindən həmin xammal növləri üzrə idxal rüsumu 0 faizə salınıb. Burada aşağıdakı məqsədlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

- 1) idxalın yerli istehsalla əvəz olunması;
- 2) yerli istehsalın dəstəklənməsi;
- 3) ixracın stimullaşdırılması;
- 4) istehsalın genişləndirilməsi;
- 5) yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradılması.

Bununla da yerli istehsalçıların ucuz xammalla təmin edilməsi hesabına son məhsulların 15 faiz daha aşağı məsrəflə istehsal olunması hesabına hər bir məhsul vahidinə düşən orta istehsal xərclərinin azaldılması nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə də, ilk növbədə daxili bazarlarda yerli istehsal məhsullarının qiymətinin ucuzlaşması hesabına istər daxili bazarda həmin məhsullara olan tələbin və istehlak səviyyəsinin artırılması, istərsə də xarici bazarlarda qiymət rəqabəti üzrə imkanların artırılması gözlənilməkdədir. Bütün bunlar satış göstəricilərinin artması və son nəticədə yerli istehsal məhsullarının istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə təklifinin artmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, məşğulluq səviyyəsinin və həmin sahədə işçilərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verə bilər.

Nəticədə, qərarın icrası ilə bir sıra məhsulların ölkəmizə idxalının azalmasına, əksinə, həmin məhsulların ixracının artmasına gətirib çıxaracaqdır ki, bu da ölkəmizdən nəinki xarici valyuta axınının azaldılmasına, əlavə olaraq xarici valyuta daxilolmalarının müəyyən qədər artmasına şərait yaranacaqdır.

Qərarın 2-ci hissəsində əsasən Azərbaycandan dəmir emalı məhsullarının ixracı üzrə rüsum 5 faizdən 0 faizə endirilmişdir. Burada əsas məqsəd xarici bazarlarda bu sahənin məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və sahə üzrə ixracın stimullaşdırılmasıdır.

Azərbaycanda idxalda asılılığın azaldılması və yerli istehsalçıların dəstəklənməsi tədbirləri strateji və yerli istehsal potensialı olan sahələr üzrə kompleks inkişaf planlarını özündə birləşdirən dövlət proqramlarının icrası ilə daha da təkmil formada həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin keyfiyyətli və təhlükəsiz ərzaq mallarına tələbatının daha dolğun və davamlı təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlər öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Bununla yanaşı, ölkədə qida və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və idxal-ixrac həcmının artması, istehlakçıların sağlamlığının qorunması və hüquqlarının müdafiəsi kimi şərtlər qida təhlükəsizliyi sahəsində dövlət tənzimləməsinin və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini zəruri edir (Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı, 2019: s.2).

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə 2016–2020-ci illər üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması ilə ölkəmizdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan, kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı və emalı üzrə təsərrüfat sisteminin formalaşdırılması üçün əlverişli mühitin yaradılması istiqamətində 9 strateji hədəfin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Strateji Yol Xəritəsində təkcə 2020-ci il üçün kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları üzrə ixracın təşviqi və dəstəklənməsi ilə bağlı fəaliyyətlərə 40 milyon manat investisiya qoyuluşunun reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur (Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016: s. 6).

Strateji Yol Xəritəsinin ümumi məqsədi Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sektorunun yüksək rəqabət qabiliyyətinə və dayanıqlı inkişafına nail olmaqdır. Bunun üçün aşağıdakı strateji məqsədlər müəyyən olunmuşdur:

- rəqabət üstünlüyü olan kənd təsərrüfatı məhsullarının regional və sahəvi inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istehsal vasitələrinə, informasiya-məsləhət xidmətinə, daxili və xarici bazarlara çıxışının asanlaşdırılması, kənd təsərrüfatında fermer tərəfdaşlığının formalaşdırılması, aqrobiznesin və kənd təsərrüfatı məhsulları emalının inkişafı, aqrar sahədə elm və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı sektorunun formalaşdırılması;

- daxili bazarda idxalı əvəzləyən zəruri ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin artırılması, ərzaq ehtiyatlarının yaradılması və qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi;

- kəndlərdə layiqli məşğulluq imkanlarının artırılması və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, eyni zamanda sosial rifahın yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi;

- ətraf mühitin mühafizəsi, torpaq və su resurslarının qorunması məqsədilə iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşan kənd təsərrüfatının inkişafı, su və torpaqdan

istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi yolu ilə aqrar sahədə davamlı irəliləyişin təmin edilməsi.

Buradan da göründüyü kimi ölkəmizdə kənd təsərrüfatının strateji inkişaf məqsədlərində qida təhlükəsizliyi və məşğulluqla bağlı məsələlərlə yanaşı, bu sahədə idxaldan asılılığın azaldılması və uzunmüddətli dövrdə ölkədən bu sahənin məhsullarının ixracının təşkili, bütün bazarlarda satış imkanlarının yüksəldilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Strateji Yol Xəritəsində müəyyən olunmuş həmin əsas strateji hədəflər aşağıdakılardır:

- Ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün institusional imkanların yaxşılaşdırılması;

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal imkanlarının dəyər zənciri üzrə yüksəldilməsi;

- Maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının asanlaşdırılması;

- Kənd təsərrüfatı istiqamətli istehsal vasitələri bazarının inkişaf etdirilməsi və xidmətlərlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- Kənd təsərrüfatı üzrə elmi-tədqiqat, təhsil, informasiya, konsultativ xidmətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı sahəsində bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, istehsalçıların bazarlara çıxış imkanlarının sadələşdirilməsi;

- Ətraf mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyatların dayanıqlı istifadəsi və təbii amillərin kənd təsərrüfatına təsirlərinin idarə olunması;

- Aqrar sahədə dövlət tənzimlənməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi;

- Ölkəmizin kəndlərində məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Bu hədəflərin reallaşdırılmasının milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün çox böyük imkanlar yaradacağı qənaətinə gəlmək olar. Nəzəri baxımdan da yanaşdıqda hədəflərin ardıcılığı düzgün təşkil olunmuşdur və ölkəmizin idxalının strukturuna

baxdıqda bu sahə üzrə məhsulların idxalının kifayət qədər yüksək olduğunu, həmçinin qeyri-neft ixracatında yüksək xüsusi paya malik olduğunu nəzərə almaqla bu strategiyanı əhəmiyyətli hesab etmək olar. Həmçinin hədəflərin reallaşdırılması üçün seçilmiş prioritetlərin strateji baxımdan əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmək olar. Lakin maddi-texniki təchizat sisteminin yerli istehsal imkanları hesabına gələcək dövr üçün gücləndirilməsi vacibdir. Burada kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri, avadanlıqlar, qurğular və digər növ texnologiyaların uzunmüddətli perspektivdə yerli istehsal imkanlarının reallaşdırılması üzrə strategiyanın hazırlanması və tətbiqi bu sahədə dayanıqlılığı daha da artırmağa imkan verəcəkdir.

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın, xüsusilə, strateji əhəmiyyətli hesab olunan sahələrində yerli istehsalın və daxili bazarın qorunması istiqamətində dəstək tədbirləri həyata keçirilsə də gələcəkdə daha geniş xarici bazarlara çıxış imkanlarının yüksəldilməsi istiqamətində də siyasət həyata keçirilməkdədir. Bu istiqamətdə ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüklə bağlı prosesdə iştirakı qeyd olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olma niyyətini əks etdirən müraciət 23 iyun 1997-ci il tarixində ÜTT Katibliyinə təqdim edilmişdir (<https://www.economy.gov.az/article/vto/21561>, 2021).

Ölkələrin xarici ticarətlə bağlı məhdudlaşdırıcı və ya yerli istehsalçıların dəstəklənməsi istiqamətində yeritdiyi siyasətlər əsasən bu təşkilatın prinsiplərinə zidd olduğundan, milli iqtisadiyyatın hazırkı inkişaf vəziyyətində təşkilata üzvlüklə bağlı dövlət tərəfindən daha həssas siyasət həyata keçirilməkdədir.

Milli iqtisadi maraqların qorunması üçün proteksionist tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə görülən tədbirləri ümumilikdə məqsədəuyğun hesab etmək olar. Lakin bir sıra məqamlar var ki, bu siyasətin uzunmüddətli dövrdə əsas üsul kimi istifadəsi perspektivli olmayacaqdır. Birinci məqam ondan ibarətdir ki, yerli istehsalın təşkil olunduğu sahələr üzrə bu tədbir yalnız yerli bazarda tələbin idxal məhsullarından yerli məhsullara yönəlməsinə səbəb ola bilər. Ölkənin ixrac imkanları baxımından isə üstünlük istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi, yerli məhsulların maya dəyərinin azaldılması, keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi hesabına həyata keçirildikdə daha əlverişlidir. Ölkədə tətbiq olunan idxal

məhdudiyyətləri yerli məhsulların xarici bazarlara çıxışı zamanı həmin ölkələr tərəfindən əks tədbirlərlə məhdudlaşdırılması riskini də yaradacaqdır. Digər tərəfdən yerli istehsala daxili bazarda rəqabətsiz mühit yaratmaq istehsalçılar üzərində təkmilləşmə meyillərini ləngidəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan Tədqiqat zamanı əldə olunan əsas nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xarici ticarət siyasəti və xarici ticarətin tənzimlənməsində istifadə olunan mexanizmlərin effektivliyi ilə bağlı yanaşmalar birmənalı deyil. Qloballaşma, iqtisadi integrasiya meyillərinin gücləndirilməsi çağırışları artsa da, dünya ölkələrinin milli maraqlarına uyğun xarici ticarət siyasəti yeritdiyi müşahidə edilməkdədir;

- Yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi və Azərbaycanda istehsal olunmuş məhsulların dünya bazarına çıxarılması üzrə dövlət siyasətini mütərəqqi hesab etmək olar;

- Dünya iqtisadiyyatında və dünya bazarlarındakı dinamizm elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən davamlı olaraq yenilənmələrin olmasını tələb edir;

- Ölkələrin tətbiq etdiyi proteksionist tədbirlər təkcə xarici bazarlardan gələn təsirlərin məhdudlaşması üzərində deyil, ilk növbədə yerli istehsalın və yerli istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi üzərində qurulduqda uzunmüddətli dövrdə dayanıqlılıq yarada bilər;

- Ölkəmizdə xarici ticarət fəaliyyəti üzrə yaradılmış normativ-hüquqi bazanın effektivliyi ilə onun icrasının effektivliyi uzlaşmamışdır;

- Xarici ticarətdə qeyri-neft sektoru üzrə əsasən mənfi saldonun olması ölkədə həmin məhsullar üzrə tələbatın səviyyəsini müəyyən edir. Yerli istehsal imkanlarını da nəzərə almaqla həmin məhsulların yerli istehsalının artırılması səmərəli ola bilər;

- Ölkənin yerli istehsal və ixrac potensialının artırılması üzrə proqramların icra mexanizmlərinin effektivliyinin aşağı olması halında səmərəli strateji hədəflərin reallaşdırılma imkanları azalır.

Xarici ticarətin inkişafı və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyətli ola bilər:

- Gömrük sistemində əmtəə dövriyyəsi üzrə əməliyyatların intensivliyinin və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə elektronlaşdırılma işlərinin daha geniş, təkmilləşdirilmiş formada aparılması;

- Xarici ticarət əməliyyatları üzrə əlaqəli olan informasiyaların müvafiq dövlət strukturları arasında integrasiya olunmuş vahid sisteminin təşkili;
- Yerli istehsalın, o cümlədən yerli istehsal potensialı olmayan məhsulların dövriyyəsi zamanı vergitutmalarda differensial yanaşmanın tətbiqi;
- Əlverişli iqtisadi-coğrafi və siyasi mövqeyi nəzərə almaqla müasir sistemləşdirilmiş nəqliyyat şəbəkəsinin qurulması işlərinin sürətləndirilməsi və xüsusilə dəmiryolu nəqliyyatı üzrə infrastrukturun daha da yaxşılaşdırılması;
- Yerli istehsalı olmayan, şəxsi istehlaka yönələn məhsullar üzrə idxal məhdudiyyətlərinin azaldılması;
- Daxili bazarın qorunmasında xarici ticarətin məhdudlaşdırılması istiqamətində deyil, istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, maya dəyərinin azaldılması və keyfiyyət kriteriyalarının yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlərə üstünlük verilməsi;
- Uzunmüddətli dövrdə ölkənin yerli iqtisadi potensialının və milli maraqlarının xarici ticarətdə daha dayanıqlı şəkildə reallaşdırılması məqsədilə milli istehsal texnologiyalarının yaradılması istiqamətində strategiyanın hazırlanması və tətbiq olunması;
- Xarici bazara xammal formasında çıxarılan məhsullar üzrə emal müəssisələrinin yaradılmasının təşviqi;
- Xarici ticarət fəaliyyəti və ixrac imkanlarının artırılması istiqamətində dövlət proqramlarının icrasını həyata keçirən qurumların təkmilləşdirilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. Bakı-2012, 39 səh.
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı-2016, 177 səh.
3. Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Bakı-2019, 18 səh.
4. “Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, (2013), Bakı - 17 səh.
5. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M., (2002), İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, «Nasi» - 447 səh.
6. Aslanlı K. və başqaları, (2013), İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. Bakı, “Qanun” – 84 səh.
7. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı-2019. 216 səh.
8. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı 2020. 220 səh.
9. Əliyev Ş.T., (2015), Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti. Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, Sumqayıt - 185 səh.
10. Ələkbərov Ə. və başqaları, (2010), Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Bakı, “Çaşıoğlu” - 384 səh.
11. Qəribov A.H., Əzizov A.Ə. və Əhmədova S.E., (2017) Beynəlxalq ticarət əməliyyatları. Dərs vəsaiti. Bakı, “Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı” – 255 səh.
12. Meybullayev M.X., (2005), İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı, 537 səh.
13. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H., (2008), Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. Dərslik. Bakı, 400 səh.
14. Məmmədov Ruzi, “Beynəlxalq iqtisadi rəqabətqabiliyyəti və onu formalaşdıran amillər”, “Azərbaycanın vergi” jurnalı. 2013, №5, səh. 131-146
15. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. və Atakişiyev M.C., (2009) Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, «Şərq-Qərb» - 293 səh.

16. Rzayev Pərviz, “Xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi mexanizmi”, “Azərbaycanın vergi xəbərləri” jurnalı, 2011, №7, səh. 45-62
17. Şəkərliyev A.Ş., Şəkərliyeva Z.A., (2015), Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı - 168 səh.

İngilis dilində

1. International classification of non-tariff measures. 2019 version. UNCTAD/DITC/TAB/New York, 94 page
2. Hummels D., Schaur G., (2012), Time as a trade barrier. Cambridge, 54 page
3. Evdokia Moïse, Florian Le Bris, (2013), TRADE COSTS: WHAT HAVE WE LEARNED? A SYNTHESIS REPORT, OECD Trade Policy Paper No. 150, OECD - 44 page

İnternet resursları

1. https://customs.gov.az/az/xeberler/551_milli-iqtisadiyyatin-inkisafi-kontekstinde-daxili-bazarin-qorunmasi/, 2020
2. <https://www.economy.gov.az/article/statute-of-the-ministry/21260>, 2020
3. <https://www.economy.gov.az/article/vto/21561>, 2021
4. <https://president.az/articles/35601>, 2020
5. <http://www.e-qanun.az/framework/10406>, 2005
6. <http://www.e-qanun.az/framework/32254>, 2016
7. https://iqtisadiislahat.org/news/ixrac_icmali_nin_2020_ci_ilin_yanvar_buraxilisi_teqdim_olunub-886, 2020
8. <https://vergiler.az/news/economy/6900.html>, 2020
9. <https://vergiler.az/news/economy/6271.html>, 2019
10. <https://president.az/articles/21300>, 2016
11. <https://disticaretnet.com/blog/ekonomik-doktrinlerle-orta-cag-sonrasi-dis-ticaretin-gelisimi>, 2017
12. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/55104>, 1999
13. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/330204>, 2015

14. <http://www.selcuk.edu.tr/dosyalar/files/074/D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20%C4%B0%C5%9Flemleri%20II.pdf>, 2019
15. http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2016/09/CESD_DCFTA_Paper.pdf, 2016
16. https://transportgeography.org/?page_id=4066, 2020
17. <http://www.oecd.org/economy/growth/2501905.pdf>, 2019
18. <https://socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports>
19. <https://www.stat.gov.az>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycanca nəqliyyat növləri üzrə xarici ticarət 2015-2019-cu illər.....	42
Cədvəl 2: Azərbaycanın 2015-2019-cu illərdə məhsul növləri üzrə idxalı (BSTT üzrə).....	44
Cədvəl 3: Azərbaycanın 2015-2019-cu illərdə məhsul növləri üzrə ixracı (BSTT üzrə).....	46
Cədvəl 4: Azərbaycanın 2015-2019-cu illərdə məhsul növləri üzrə xalis ixracı (BSTT üzrə).....	49

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il üzrə ixracının coğrafi quruluşu.....	40
Şəkil 2: Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il üzrə idxalının coğrafi quruluşu.....	41

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycanca nəqliyyat vasitələri üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin strukturu.....	43
---	----